

OSMANLI DEVLETİ'NDE KADININ STATÜSÜ, EĞİTİMİ
VE
ÇALIŞMA HAYATI
(1839-1918)

SİBEL DULUM

Osmangazi Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Ana Bilim Dalı
Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı
YÜKSEK LİSANS TEZİ

Eskişehir
2006

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	v
GİRİŞ	1
I. BÖLÜM: OSMANLI KADINININ SOSYAL STATÜSÜNE GENEL BİR BAKIŞ.....	3
1.1.Osmanlı Devleti Öncesi Eski Türklerde Kadınının Sosyal Statüsü.....	3
1.2. Osmanlı Devleti'nden Önce Müslüman Türk Devletlerinde Kadının Sosyal Statüsü	8
1.3. Osmanlı Devleti'nde Kadının Sosyal Statüsü.....	14
1.3.1.Tanzimat Öncesi Osmanlı Kadınının Sosyal Statüsü.....	14
1.3.2.Tanzimat Sonrası Osmanlı Kadının Sosyal Statüsü.....	18
II. BÖLÜM: OSMANLI KADINI ve EĞİTİM	22
2.1. Tanzimat Öncesi Osmanlı Devleti'nde Kızların Eğitimi	24
2.2. Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Kadar Osmanlı Devleti'nde Kızların Eğitimi.....	26
2.3.Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Kadar Kız Okulları.....	30
2.3.1.İlk ve Orta Öğretim.....	30
a) Sıbyan Mektepleri/İptidai Mektepler.....	30
b) Kız Rüşdiyeleri.....	32
c) Kız İdadileri.....	36
2.3.2. Mesleki Eğitim.....	37
a) Ebe Mektebi.....	37
b) Kız Sanayi Mektepleri/İslahhaneler.....	38
c) Darülmuallimat	38
2.3.3. Gayrimüslim ve Yabancı Kız Okulları.....	43
2.3.4. II. Abdülhamid Dönemi'nde Kızların Eğitimi.....	45
2.4. II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Toplumunda Kızların Eğitimi.....	47
2.4.1. İlk ve Orta Öğretim.....	50
2.4.2. Mesleki Eğitim.....	51
a) Darulmuallimat.....	51
b) Hemşirelik Eğitimi.....	51
2.4.3. Yüksek Öğretim.....	52
Kız Darülfununu.....	52
III. BÖLÜM: OSMANLI KADINI ve ÇALIŞMA HAYATI.....	54
3.1. 1908 Öncesi Çalışma Hayatında Osmanlı Kadını.....	55
3.2. II. Meşrutiyet Döneminde Çalışma Hayatında Kadın.....	59
3.2.1. Kadın Cemiyetleri.....	62
a) Müdafaa-i Hukuk-u Nisvan.....	63
b) Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi.....	65
3.2.2. II. Meşrutiyet Döneminde Kadınların İstihdam Alanları.....	67
3.2.2.1. Memure Kadınlar.....	68
a) Eğitim Alanında Memure Kadınlar.....	68
b) Telefon İdaresinde Çalışan Memure Kadınlar.....	70
c) Diğer Devlet Dairelerinde Çalışan Memure Kadınlar.....	71
d) Kadın Askerler: Kadın Amale Taburu.....	71
3.2.2.2.Özel Sektörde Çalışan Kadınlar: Osmanlı Bankası Örneği.....	74
3.2.2.3. İşçi Kadınlar.....	76
a) Dokuma Sanayi.....	80
b) Halı Sanayi.....	82
c) İpekli Dokuma Sanayi.....	84

3.3. Kadın İşçilerin Çalışma Koşulları	86
3.4.Kadın İşçi Ücretleri.....	90
3.5.Kadın İşçiler ve Çalışma Saatleri.....	94
3.6.Çalışma Hayatında Kadınların Tepkileri:Gösteriler ve Grevler.....	96
SONUÇ.....	105
KAYNAKÇA.....	108

ÖZET

OSMANLI DEVLETİ'NDE KADININ STATÜSÜ, EĞİTİMİ ve ÇALIŞMA
HAYATI (1839-1918)

DULUM, SİBEL
Yüksek Lisans-2006
Yakınçağ Tarihi

DANIŞMAN:Yrd. Doç. Dr. Cezmi Karasu

Bu çalışmanın amacı, XIX. ve XX. Yüzyıllardaki Kentli Osmanlı Türk kadınının toplumsal ve ekonomik yaşamdaki değerini ortaya koymaktır. Konu, Osmanlı'da kadına dair genel bir çerçeve çizmek, kadının statüsü ve eğitiminden yola çıkılarak toplumsal ve iktisadi önemini tespit etmek amacıyla ele alınmıştır. Çalışmada, kentli Osmanlı Türk kadınının rolüne yoğunlaşmış; kadının XIX. ve XX. yüzyıllardaki toplumsal ve hukuksal statüsü, eğitim durumu ve çalışma yaşamındaki yeri gelişmelerle açıklanmıştır. Osmanlı sarayına mensup kadınlar ile kırsal alanda çalışan kadınlar bu çalışma kapsamına girmemektedir. Çalışmada ayrıca gayrimüslim Osmanlı kadınlarına da özel olarak yer verilmemiştir.

Bu çalışma yapılırken önce Osmanlı kadını ele alan kitaplar taranmıştır. Çalışmaya konu olan dönemin edebiyat ürünleri, Osmanlı Devleti'ni ziyaret eden ve İmparatorlukta yaşayan yabancıların gözlemlerini içeren kitaplar okunmuştur. Kaynaklar okunup konuya hakim olunduktan sonra da yazım aşamasına geçilmiştir. Yazım aşamasında kadının toplumsal ve iktisadi yaşamdaki rolünü belirleyen etkenler iyi analiz edilmeye ve tarafsız bir şekilde yorumlanmaya çalışılmıştır.

Sonuç olarak, XIX. yüzyılda ilan edilen Tanzimat fermanına kadar nispeten toplumsal konumu sınırlandırılan kentli Osmanlı Türk kadını, bilhassa XX. Yüzyılda gerçekleşen II. Meşrutiyet'in ilanı ile toplumsal ve ekonomik hayata katılmıştır. Toplumsal alanda kaydedilen bazı ilerlemeler ve kadınların lehine yapılan girişimler sonucu kadının hukuksal ve toplumsal durumu farklılaşmıştır.

ABSTRACT

STATUS, EDUCATION and WORKLIFE of WOMEN in the OTTOMAN EMPIRE
(1839-1918)

DULUM, SİBEL
Masters of History-2006

ADVISOR: Asst. Prof. Cezmi KARASU

The aim of this study is to illustrate the value of Urban Ottoman Turkish Women in societal and economic life during the 19th and 20th centuries. This topic is examined from the general role of women in the Ottoman Empire and the aim is to determine the social and economic importance of women from the perspective of women's status and education. The study concentrates on the role of urban Ottoman women; social and legal status, education and their place in the work life during the 19th and 20th centuries are illustrated along with developments during the period. Women of the Ottoman palace and women in rural areas are not examined in this study. Also non-Muslim Ottoman women are not included as a distinct entity in the study.

During the research phase of this study books on Ottoman women were examined. Works of literature of the period under consideration and books about observations of foreign visitors and residents of the Empire were examined. After the literature review the writing of the thesis was commenced. During the writing of this thesis an effort to provide an unbiased evaluation of role of women in societal and economic life was made.

As a result it can be stated that Urban Women of the Ottoman Empire whose societal position was limited until the Reform Edict of the 19th century began participating in social and economic life especially following the Second Constitutional Era in the 20th century. Through some progress in social areas and some initiatives favourable to women their legal and social positions began to change.

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti'nin kurulduğu dönemde kadın, Eski Türk devletlerinde olduğu gibi üstün bir konumda ve toplumsal yaşamın içinde yer alır. Ancak Osmanlı Devleti'nin yükselme döneminde Türk kadını, yerleşik yaşama geçme, yerleşilen coğrafyada etkisi altında kalınan kültürler -Bizans, İran- nedeniyle toplumsal hayattan dışlanır. Arka plana itilip sosyal hayatta ve kamusal alanda yer almasına izin verilmeyen kadın, Tanzimat'ın beraberinde getirmiş olduğu Batılı akımların etkisiyle evden dışarıya yönelir ve sosyal hayatta daha fazla görülmeye başlar.

Tanzimat'ın ilanı Osmanlı toplumunda kadının sosyal statüsünün yükseltilmesi, eğitiminin artırılması ve çalışma hayatına atılması için sosyal bilinç oluşturulması açısından bir başlangıçtır. Kadına yatırımın geleceğe yatırım olduğunu anlayan Osmanlı aydınları ve yöneticileri, XX. yüzyılda kadının statüsünün farklılaşmasına yönelik kanunlar için uğraş verir, kadınının eğitimine yoğunlaşır ve kadının ekonomik yaşama atılması için çaba gösterir.

Tanzimat ile başlayan kadının eğitilmiş, bilinçli olması ile toplumunda güçlü olacağına dair düşüncenin yaşama geçirilmesi kolay olmamıştır. Kadınların toplumsal konumlarının güçlendirilmesi, kadının eğitilmiş olması ve kadının çalışma hayatında yer alması fikri hep erkekler tarafından savunulmuştur. Kadınlar kendileri ile ilgili konular basın aracılığı ile tartışılırken ilgisizdir. Ancak Tanzimatla başlayan Meşrutiyetle devam eden Batılılaşma süreci içerisinde kadın, XX. yüzyılda bu tartışmalar içinde yerini almıştır.

XIX. ve XX. Yüzyılda kentli Osmanlı Türk kadının toplumsal konumu ve ekonomik yaşamdaki durumunu ortaya koymayı amaçlayan bu çalışmada, bana destek olan ve yardımlarını esirgemeyen tez danışman hocam sayın Yrd. Doç. Dr. Cezmi Karasu'ya sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

GİRİŞ

Kadın toplumun ana ögesidir. Ona ulaşmayan herhangi bir fikir, yaklaşım hayat alanı bulamaz. Kadın sadece var olduğu ailenin içinde değil toplumda da değişimin taşıyıcısıdır. Bu düşünceden hareketle Osmanlı toplum hayatında (kentli) kadının yeri, eğitimi ve çalışma hayatı incelenmeye çalışılmıştır. Osmanlı kentli Türk kadınının toplumsal ve ekonomik durumunu saptamayı amaçlayan çalışmada, dönemlerin kendine özgü siyasi, ekonomik ve toplumsal koşulları gözönünde tutularak çalışmanın alanı belirlenmiştir.

Osmanlı kadını ele alan Şefika Kurnaz ve Bernard Caporal'ın çalışmaları incelenerek çalışma genişletilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın kapsamının geniş olması nedeniyle Osmanlı kadınının bahsedildiği hemen her kaynak okunarak ve incelenerek konu ile ilgili genel bir düşünce oluşturulmaya çalışılmıştır. Ayrıca dönemin seyyah ve yazarlarının eserlerinden Osmanlı kadınına ilişkin verilere ulaşılmıştır. Osmanlı kadınına dair genel bir çerçevenin çizildiği çalışmada özellikle ekonomik yaşamda bulunan kadına ilişkin kaynaklar sınırlıdır. Bunda Osmanlı Devleti'nin kadına ve kadın işgücüne olan yaklaşımı önemli bir faktördür. Konuya hakimiyet arttıkça yazım aşamasına başlanmıştır. Yazım aşamasında yeni kaynaklar ortaya çıktıkça onları da değerlendirmek düşüncesi ağır basmıştır. Bununla birlikte konuyu mümkün olduğunca kısa tutup konu ile ilgili ilginç ve farklı düşünce ve yaklaşım sergileyen araştırmacılara sıkça yer verilmiştir. Konu kapsamının geniş olmasından dolayı gelişmeleri belli bir tarih içerisinde sınırlandırmak mümkün olmamıştır. Bu nedenle üç bölümden oluşan çalışmada çoğu kez kesin tarih verilmeyip dönem, dönemi gibi geniş periyodlu bir zaman dilimi kullanılmıştır. Bununla birlikte gelişmeler arasında bağ kurulup bir süreklilik yakalanmaya çalışılmıştır.

Osmanlı Devleti'nde XIX. ve XX. Yüzyıllardaki kentli kadının toplumsal statüsü, eğitimi ve çalışma hayatını ele alan çalışma incelemeyi kolaylaştırmak için üç bölümden oluşmuştur.

I. Bölümde, Türk Osmanlı kadınının sosyal statüsü ve bu statüde zaman içinde görülen değişimler tarihsel perspektif çerçevesinde incelenmeye çalışılmıştır.

II. Bölümde, tarihsel çerçeve baz alınarak kadınların eğitiminin özellikleri, kadınların eğitilmesine yönelik görüş ve tartışmalar, eğitim alanında yapılan yenilikler ile açılan okullar incelenmeye çalışılmıştır.

III. Bölümde, Osmanlı kadınının çalışma hayatındaki yeri dönemlere ayrılarak verilirken, kadının çalışma hayatında yer almasına dair aydınların görüşleri, kurulan kadın örgütleri, kadınların çalışma yaşamındaki konumları, çalışma şartları ve kadınların olumsuz çalışma koşullarına olan tepkileri, grevler farklı kaynaklar kullanılarak incelenmiştir.

I. BÖLÜM: OSMANLI KADINININ SOSYAL STATÜSÜNE GENEL BİR BAKIŞ

Türkler'in tarih boyunca kurduğu bütün devletlerde kadınlar önemli roller üstlenmişlerdir. Bu roller devletten devlete hatta bazen bölgeden bölgeye değişiklik göstermiştir. Etkisi altında kalınan dinler ve kültürler Türkler'in kadına karşı yaklaşımını etkilemiştir. Bu bağlamda Türk kadınının durumu tarihsel süreç gözönüne alınarak incelenmiştir.

Konuya Eski Türkler'de Türk kadınının durumu tespit edilerek giriş yapılmıştır. İslam dinin Türkler tarafından kabulü sonucunda ortaya çıkan hukuksal ve toplumsal yaşamdaki farklılıkların kadına yansması diğer etkenlerle -yerleşik yaşama geçme, yaşanılmaya başlanan coğrafyadaki kültürel kuşatmalar- birlikte ele alınarak irdelenmiştir. Osmanlı toplumunda kadının sosyal ve hukuksal statüsü ise Tanzimat öncesi ve Tanzimat sonrası diye değerlendirilmiştir.

Osmanlı Devleti öncesi ve Osmanlı Devleti'nin ilk zamanları kadının sosyal statüsü tespit edilirken toplumun ana ögesini Türklerin oluşturması nedeniyle "*Türk kadını* " tabiri kullanılmıştır. Fakat Osmanlı Devleti'nin imparatorluk haline (Fatih Sultan Mehmet döneminden başlayarak) gelmesinden sonra toplumun imparatorluk olmanın doğası olan kozmopolit toplum yapısının bir sonucu olarak, farklı etnik kökenlerden gelen kadınların da aynı toplumun, aynı devletin bireyleri olmaları dolayısıyla bu kadınları tanımlarken *Osmanlı Kadını* tabiri kullanılmıştır.

1.1. Osmanlı Devleti Öncesi Eski Türklerde Kadının Sosyal Statüsü

Türklerin tarihi ile ilgili çalışmaları yapanların üzerinde fikir birliğine vardıkları konulardan birisi, bilinen Türk tarihinin Göktürklerle birlikte (M.S. 552) başladığıdır. Bu düşüncenin temel çıkış noktası ise, Göktürk öncesi dönemlerle ilgili

bilinenlerin hem çok az olması hem de bu dönemle ilgili ciddi belirsizliklerin bulunmasıdır.

Orta Asya Türklerinin tarihi ve yaşayışı ile ilgili olarak en önemli başvuru kaynağı hiç şüphesiz Orhun Kitabeleri'dir. VII. yüzyıldan başlayarak, Orhun Kitabeleri'nde devlet işlerini bilen katunlardan (hatun) söz edilir. Kağanın hanımı olan hatun da tıpkı kağan gibi töre ile bu makama oturur ve kağan ile birlikte ülkeyi yönetir. Orhun Kitabeleri'nde yer yer *hakan ve hatunun buyruğu* sözü ile başlayan ifadeler yer alır. Bu sözler, eski Türk devletlerinde kadının da yönetimde söz sahibi olduğunu gösterir.

Orta Asya Türklerinde kağan gibi hatun da özel bir konuma sahiptir ve halktan farklıdır. Kutluk Devleti'nin yöneticileri olan Bilge Kağan ve Kültigin adına dikilen yazıtta (Orhun Yazıtları) hatunun halktan farklı olduğu şöyle ifade edilir (M.Ergin,1989,21,35):

“Yukarıda Türk Tanrısı, Türk'ün kutlu ülkesini öyle tanzim etmiş.Türk milleti yok olmasın, millet olsun diye babam İltiş Kağan ve annem İlbilge Hatunu(Tanrı) halk içerisinden çekip yukarı çıkarmış.”

Bu sözler Orta Asya Türklerinde kadının siyasi ve toplumsal bakımdan konumunun göstergesidir.

Eski Türklerde kadın, kitabeler dışında Türk destanlarında da üstün bir yere sahiptir. Destanlarda kadın, kutsal bir kimlik taşır ve ilahi bir varlık olarak düşünülür.Yaratılış Destanı'ndaki Ak Ana, Oğuz Kağan Destanındaki Oğuz Kağan'ın annesi, Ay Kağan ile Oğuz Kağan'ın eşleri gibi. Göktürklerin yeniden bir ulus olmalarında önemli bir yere sahip olan Anne Kurd da üstün kadın motiflerinden biridir.

Eski Türk toplumundaki hayatı yansıtan Dede Korkut Hikayeleri'nde Türklerde kadına verilen önem kısa hikayelerle örneklendirilir. Hikayelerde kadınların, ana olanların, toplumda saygın yerleri vardır. Türk toplulukları için önemli bir özellik olan analık hikayelerde oldukça sık işlenir. Kadının

doğurganlığının önemli olduğu Türk toplumunda, çocuğu olmayan kadın horlanır. Bu horlanma ve küçümseme çocuğu olmayan erkeklere de yapılır. Dede Korkut Hikayeleri'nin kahramanlarından biri olan Dirse Han, Bayındır Han'ın verdiği ziyafette çocuğu olmadığı için kara otağa oturmak zorunda kalır. Çocuğu olmayanların yönlendirildikleri kara otağa oturma Dirse Han'ı etkiler. Çocuk sahibi olmamayı gurur meselesi yapar ve karısı ile tartışır.

Türklerde kadınlara anne olmalarından dolayı önem verilir, saygı ve sevgi gösterilirdi. Ana hakkı, Tanrı hakkı ile bir tutulurdu (F.Sümer,1967,394;M.Ergin,1958,27). Türklerde annenin yeri daima babanın akrabalarından önce gelirdi. Miras hakkından yararlanan annenin ayrıca çocuklar üzerinde de baba kadar hakkı mevcuttu (Tezel,1983,1). Türkler kız ile erkek çocukları arasında ayırım yapmazlardı. Türk ailelerinde bir kız evladın dünyaya gelişi mutsuzluk yaratıcı ve üzüntü verici bir olay sayılmaz, aksine sevinç kaynağı olarak kabul edilirdi. Kız çocukları da değerliydi ve tıpkı erkek çocukları gibi kız çocuklarının da miras hakkı vardı (Ögel,1988,250).

Göçebe bir hayat tarzına sahip olan Türklerde kadınlar, annelik dışında kahramanlık gibi önemli bir özelliği de barındırmaktadır. Her alanda kocasının yardımcısı olan kadınlar savaş meydanlarında da kocalarını yalnız bırakmayarak savaşa katılır. 743 yılında Moyun-Çur ile Ozmiş Tigin arasında olan savaşta Ozmiş Tigin'in karısı da yer alır (Gömeç,1999,102). Kadının savaşma gücü olarak adlandırılan kahramanlıkta kadın, ata biner, ok atar, silah kullanır ve güreşir. Destanlarda ve Dede Korkut Hikayeleri'nde Türk kadınının kahramanlığına sayısız örnek verilir. Manas Destanı'nda kahraman Manas'ı zehir verilerek atıldığı çukurdan kurtaran eşi Kanikey Hatun ile oğlu Uruz'u kurtarmak için düşman ile savaşan Burla Hatun (Kazan Bey'in karısı) kadın kahramanlardan birkaçıdır (Abdülkadir İnan,1972,60;M.Ergin,1958,11).

İslamiyet öncesi Türk toplumunda kadın erkeğinin dostu ve tamamlayıcısı olarak görülür. Kadın her alanda sürekli erkeğinin yanındadır. Göktürkler ve Uygurlar da fermanlar yalnız kağan tarafından değil, hatun tarafından da imza

edilir. Türk hakanlarının fermanlarının yürürlüğe girmesi için mutlaka *Hakan ile Hatun buyurur ki* diye başlaması gerekir (Gökalp,1970,165). Resmi yazışmaların müşterek imzalanması Türklerde kadının aile içindeki önemini örneklendirir ve kadının erkek ile eşit statüye sahip olduğunu gösterir. Eski Türklerde Hatunlar ve kağan anneleri yönetimle ilgili işlerde görev alır. Uygur Devleti kurulmadan önce Uygur Oymağı beyi otoritesini tesis etmek için savaşırken annesi de halkın arasında düzeni sağlar. Halk arasında çıkan itilafları çözümler ve davalara bakar. Hatta ceza verir (İzgi,1975,151).

Türklerde hatun, hem kağan hem de halk tarafından saygı görürdü. Hatunların kendilerine ait ordu ve otakları (sarayları) vardı. Törenlerde ve şöenlerde hatun, hakanın soluna oturur, siyasî ve idarî konulardaki görüşlerini beyan ederdi. Devlet idaresinde önemli görevler üstlenen hatun (Mo-tun'un Hanımı) yabancı devlet elçilerinin kabulünde da hakanla beraber bulunurdu (Kafesoğlu,1988,258;Rasonyi,1971,57). Devlet meclislerine katılan Hatun ayrıca devlet adına önemli belgeleri de imzalardı. Büyük Hun İmparatorluğu ile Çin arasındaki ilk barış antlaşmasını Mete Han'ın hatunu imzalamıştı (Ögel,1988,62). Türk Dünyasında Sabarlar, Uygurlar, Oğuzlar, Göktürkler devletlerinde olduğu gibi devleti yöneten, devlet başkanlığı görevini yapan Türk kadınları vardı. Ebülgazi Bahadır Han (-,97) tarafından yazılan *Şecer-i Terakime*'ye göre Oğuzlarda beylik yapan Türk kızlarının sayısı yediydi. Salur Boyu'nu hakimiyeti altına alan Barçın Hatun Oğuzlarda beylik yapan yedi kadından biriydi (F.Sümer,1967,41). Kirman'da kurulan Kutluk Türk Devleti'nin yöneticisi de yine bir kadın olan Türkan Hatun idi (Üçok,1965,69).

Türklerde kadın, çocukları koruyan tanrıça Umay'a benzetilir. Özellikle Göktürk kitabelerinde kadının Tanrıça Umay'a benzetilmesi kadına gösterilen saygı ve sevginin ifadesidir. Bu sevgi ve saygı Bilge Kağan (M.Ergin,1989,26) tarafından yazdırılan Kültigin yazıtında (Doğu cephesi 31) "*babam öldüğü zaman küçük kardeşim Kültigin yedi yaşında idi. Umay gibi annem hatun sayesinde küçük kardeşim Kültigin kahraman adını aldı.*" ifadesi ile dile getirilir.

Eski Türklerde evin yöneticisi kadındı. Çocuğu terbiye etme, çadır kurma, çorap örme, nakış yapma, elbise dikme, süt sağıp peynir yapma kadınların yaptıkları işlerden bazılarıydı (İzgi,1975,159). Kadınlar ev işleri dışında avcılık ve çiftçilik yapardı.

İslamiyet öncesi Türk toplumunda cinsler arasında toplumsal alanda çok az farklılık vardır. Hatta Türklerde cinsiyete bağlı işbölümü de mevcut değildir (Gökalp,1991,102). Sosyal hayat içerisinde kadın erkek ayrımı söz konusu değildir. Çünkü Türklerde kadın tabu değil, sosyal bir varlıktır. Kadın her türlü etkinliğe katılır, onun bir parçası olur. Kadınların din adamı olabilmesine olanak tanınması -Tölesler'de kadın şamanlar bulunması- eski Türklerde kadının sosyal yaşamın en önemli aktörlerinden birisi olduğunun göstergesidir (Abdülkadir İnan,1986,79;İzgi,1975,147).

Türklerde kadın ve erkeğin toplumsal rolleri ve yaşam biçimi büyük bir benzerlik gösterirdi. Roux, *Orta Asya* (2001,272) adlı eserinde kadın ile erkek arasındaki benzerlikler hakkında şu bilgileri verir:

“Kadın örtünmez, haremden kalmaz, erkeklerden ayrı yaşamaz. Hatta aşırı serbest oldukları da söylenebilir... Erkeklerle bayramlara, şölenlere ve içki alemlerine katılır; onlarla kımız ve şarap içerek sarhoş olurlar. Yalnızca katılmakla kalmaz, şölenleri, içki alemlerini bizzat düzenler ve davetler verir. Kocasını evde olmadığı zamanlarda misafirini tüm ev sahibi görevlerini yerine getirerek ağırlar. Ata erkekler gibi biner, bu, Avrupalıları çok şaşırtır. Ok atar, öküz arabalarını kullanır... kocaları dama oynarken onlar futbol oynarlar. Kendi işleriyle uğraşır, pazara gider ve kocasını paketlerini taşır...ava ve savaşa katıldıkları da olur... Genç kızlar erkeklerle rekabet ederler, onlarla dövüşüp güreşmekten hiç çekinmezler.”

Eşlerini seçmede özgür olan kadınlar diledikleri kimse ile evlenirlerdi (Roux,2001,274;İzgi,1975,154). Oldukça geniş haklara sahip olan Türk kadınları eşlerini şikayet edebilir ve onlardan ayrılabilirlerdi (Ögel,1988,261).

Eski bazı Türk topluluklarında çok kadınla evlilik görülüyorsa da Türklerde genelde tek eşlilik vardır (Çandarlıoğlu,2003,93;Donuk,1982,163). Oğuz

Türkleri hakkında bilgi veren Oğuz destanlarındaki kahramanlar tek kadınla evlidir. Kadınların kuma ve ortakları yoktur (F.Sümer,1967,392). Türk toplumsal ve sosyal hayatı hakkında bilgi veren kaynaklardan biri olan Dede Korkut Hikayeleri'nde de ikinci bir kadın yer almaz. Dede Korkut Hikayeleri'nin kahramanlarından biri olan Dirse Han çocuğu olmadığı için eşine darılsa da ikinci bir kadın almayı düşünmemiştir (İzgi,1975,148;M.Ergin,1958,27). Türk kitabelerinde hiçbir şekilde çok kadınla evlenmeye dair ifade yer almaz. Orta Asya Türklerinde çok eşli evlilikler devleti idare eden sınıf ile çok zenginler arasında gerçekleşmiştir (İzgi,1975,155vd).

İslamiyet öncesi Türklerde yaşamın her alanında kadın vardı. Kadın ile erkek arasında mutlak bir eşitliliğin söz konusu olduğu Eski Türk Devletlerinde Türk kadınları toplumsal ve siyasi yaşamda etkin rol oynadı.

1.2. Osmanlı Devleti'nden Önce Müslüman Türk Devletlerinde Kadının Sosyal Statüsü

İslamiyeti kabul eden Türkler Eski Türk Devletlerinde olduğu gibi kadına önem verir. Kurulan Türk devletlerinde kadınlar, Türk töresinden gelen haklarını devam ettirir. Göktürklerden beri devam eden Hatunun görevi Türklerin İslamiyeti kabulü sırası ve sonrasında kurulan Karahanlı ve Selçuklu devletlerinde devam eder. Türk kadınları alışlagelen sosyal ve siyasi fonksiyonlarını bu devletler zamanında da korur. Tuğrul Bey'in hatunu Altun-Can Hatun ile Melikşah'ın annesi Terken Hatun siyasi alanda, II. Kılıçarslan'ın kızı Gevher Nesibe sosyal yaşamda vakıf kurucusu, Anadolu Ahileri'nin kurucusu Ahi Evren'in eşi Fatma Bacı ise toplumsal ve ekonomik yaşamda Bacıyan-ı Rum'un¹ teşkilatçısı olarak karşımıza çıkar (Bayram,1987).

¹ -Anadolu'da kurulan *Bacıyan-ı Rum* teşkilatında yer alan kadınlar askeri, toplumsal ve ekonomik alanda faaliyet gösterdiler. Savaşçı özellikleri bulunan Bacılar, Kayseri şehri örneğinde olduğu gibi Moğollara karşı şehir savunmasında yer aldılar. Toplumsal görev olarak, Ahi tekke ve zaviyelerinde kalan Türkleri ağırladılar.Bacıların çalıştıkları alanlardan birisi ise dokumacılıktır. Moğol baskısı sonucu uclara yönelen bacılar dokumacılığı oralara kadar taşıdılar. Bkz. M. Bayram, *Bacıyan-ı Rum*, Konya, 1987,Gümüş Matbaası.

İlk Müslüman Türk Devletlerinden biri olan Selçuklu Devleti'nde Hatununun eski Türk devletlerinde olduğu gibi önemli görevleri vardır. Sarayda ve devlette önemli nüfuza sahip olan Hatun devlet işlerine müdahale eder. Türk hakanları devlet işlerinde eski Türk devletlerinde olduğu gibi hatunlara danışır sonra karar verirler. Hatunların fikirleri kararların alınmasında belirleyici rol oynar.

Sultan ile birlikte seferlere katılan Hatun eski Türklerde olduğu gibi yönetimde söz sahibidir. Hatunun yönetimde erk sahibi olduğunun en önemli göstergeleri sahip olduğu askerler (ordu) ve ikta gelirleridir. Eski Türk devletlerinde olduğu gibi ilk Müslüman Türk devletlerinde Hatun kahramanlık özelliği taşır. Kendine bağlı ordusu bulunan Hatun, ata biner ve kılıç kuşanır. Büyük Selçuklu Sultanlarından Tuğrul Bey, kardeşi İbrahim Yinal tarafından Hemedan'da sıkıştırılınca Oğuz askerlerini yöneten eşi Altuncan Tuğrul Bey'in yardımına koşarak O'nu kurtarır (O.Turan,1969,127). Orduları dışında ikta gelirleri de bulunan Hatun oldukça nüfuzludur. Devletteki etkinliğinin bir sonucu olarak Melikşah'ın kızı Mahmelek babası Melikşah yerine annesi Terken Hatun'dan istenir (Kafesoğlu,1973,90).

Hatunun askeri ve ekonomik güce sahip olması zaman zaman devlet için tehlike yaratır. Hatun bu güçleri ile kimi zaman feodal beyler gibi devlet içinde devlet oluşmasına neden olur ve ülkeyi tehlikelere açık duruma getirir². Alp Arslan'ın kızkardeşi Gevher Hatun kocası İl-basan'ı kurtarmak ve Sultan Melikşah'a karşı mücadele etmek için Yabgulu Türkmenlerle işbirliği yapar ve devletin düzenini bozar. Melikşah'ın karısı Terken Hatun ise Melikşah'ın ölümünden sonra beş yaşındaki oğlunu sultan yapmak için mücadele eder ve devletin içten yıpranmasına neden olur (O.Turan,1969,128;Kafesoğlu,1973,189).

²- Ünlü vezir *Nizam-ül Mülk* İran ve Arap kültüründe bulunmayan ama Türk Türk kültüründe yer alan kadınların devlet ve hükümdar işlerine karışmalarını tehlikeli bulur. *Siyasetname* adlı eserinde kadınların devlet ve hükümdar işlerine müdahalelerinin tehlikelerini hikayelerle dile getirir. Bkz. *Nizam-ül Mülk, Siyasetname* (Türkçesi N. Bayburtlugil), İstanbul,1981,Dergah Yayınları.

İslamiyetin Türkler arasında yayıldığı X. Yüzyılda Türklerin yaşadığı yerlerde kadınlar ve erkekler yanyanadır. X. Yüzyılda Türklerin yaşadığı yerleri ziyaret eden İslam seyyahı İbn Fazlan Türklerde kadınların erkeklerden kaçmadığını özellikle belirtir ve kadın ile erkeğin aynı ortamda bulunmasını şaşkırtıcı bulur (Şeşen,1975,31vd). Göçlerden sonra Anadolu'ya yerleşen Türkler İslamiyeti kabul etmelerine rağmen eski Türk gelenek ve törelerini muhafaza eder. Bu dönemle ilgili Dede Korkut Hikayelerindeki kadın kahramanlar, tıpkı Orta Asya'da olduğu gibi ata biner, ok atar ve savaşır. Kadın ve erkek birlikte kımız içer ve eğlenir.

Anadolu'da yaşayan halk eski gelenek ve törelerini sürdürür. Eski Türklerde bulunan savaşma kabiliyetine Anadolu'da kurulan Bacıyan-ı Rum teşkilatındaki kadınlar da sahiptir. 1243'te Moğollar tarafından kuşatılan Kayseri şehrinin savunmasını Bacı örgütüne bağlı kadınlar yapar. Bacılar, şehir savunması gibi askeri alan dışında Anadolu'ya göç eden Türkmenlerin ağırlanması ve Anadolu'ya yerleştirilmesi faaliyetinde bulunur (Bayram,1987,51).

Seyyahların yazdıklarından hareketle Anadolu'da yaşayan Türklerde, erkek ile kadın mekanlarının ayrışmadığı yani kaç göç olayının olmadığı görülür. XIII. yüzyılda Hatun halk üzerindeki etkisini korur ve diğer kadınlar gibi sosyal yaşamın içinde yer alır. Ünlü seyyahlardan Marco Polo³ İznik'te Selçuklu Sultan'ının ordusunun Beyalın Hatun tarafından yönetildiğini yazar (Carım,1966,80). Bir başka seyyah (Arap) İbn Batuta⁴ ise Anadolu'yu gezer ve Türk kadınlarının diğer Türk - Oğuz, Bulgar- kadınları gibi serbest yaşadıklarını ve sosyal yaşamın içinde yer aldıklarını gözlemler (Parmaksızoğlu,1986,49):

“Bu memlekete(Anadolu) geldiğimiz andan itibaren çevredeki komşularımız, kadın olsun, erkek olsun durumumuzla ilgilenmeden yapamamışlardı.Burada kadınlar erkeklerden kaçmazlar ve yola çıkacağımız zaman akraba ve hane halkındanmuşçasına bizimle vedalaşırlar, bu ayrılıktan dolayı üzüntülerini göz yaşları dökerek belirtirlerdi.”

³ -Marco Polo, 1271-1295 yılları arasında seyahat eder. Türk Dünyasını da gezen Polo Anadolu'ya ait izlenimlerini de aktarır.

⁴ -Bir Arap seyyahı olan İbn Batuta'da 1325-1349 yılları arasında Türk Dünyası'nı da içine alan geziler yapar.

Kadınların erkeklerden kaçmadığını özellikle belirten İbn Batuta, Osmanlı Beyliği'nin yöneticisi Orhan Bey'in Hatunu (Nilüfer Hatun) tarafından ağırlandığını da uzun uzun aktarır. XIV. yüzyılın ilk yarısına kadar özellikle göçebe Türklerde veya henüz yerleşikliğe geçmiş Türklerde kadınlar, erkeklerden kaçmaz (O.Turan,1969,130).

Türk toplumunda kadının statüsü ve toplumsal rolü zamanla değişir. Ancak bu değişimin daha farklı bir ifade ile dönüşümün nedeninin ne olduğu konusunda ortaya çıkan görüşler arasında farklılıklar vardır. Yılmaz Öztuna (2004,226), Türklerin İslamiyeti kabulü sonrasında kadının toplumsal statüsü ve konumunda olumsuz yönde değişimin olduğunu belirtir. Kadının toplumsal hayattaki yerinin aşağıya inmesini İslamiyetin kabulü ile ilişkilendirir. Nermin Abadan Unat (1982,8), Türklerin VII. Yüzyıldan itibaren Arap ve İslamiyet'in etkisi altına girdiğini, İslam dini ve İslam hukukunun kadına sınırlı haklar tanıdığı için kadının toplumsal alandan çekildiğini ve aile içinde ise bağımsızlığını yitirdiğini dile getirir.

Şefika Kurnaz(1991), Burhan Göksel (1993) ve Meral Atıncal (1994) Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde kadının sosyal hayatın içinde yer aldığını ancak gerek İslamiyet'in etkisi gerekse Bizans ile İran'ın gelenek ve göreneklerinin Osmanlı sarayına dahil edilmesi ile kadının sosyal hayattan çekildiğini, örtünme ve haremin gelenekselleştiğini belirtir. Bu dönemde Türk kadını, erkekten pasif bir konuma itilir. Osmanlı yöneticilerinin kadına karşı bu tutumu benimsemeleri ve uygulamaları, Türk kadınına peçe altına, kafes arkasına mahkum eder. Osmanlı'da kadın adeta inzivaya çekilir. Tezel(1983,3) bunu;

“Osmanlı toplum yapısı, cinslerin ayrılığı üzerine kurulmuş iki ayrı dünyadan oluşmuştu. Erkeğin dünyası kamusal, kadının dünyasıysa özeldi, mahremdi ve ailenin içindeydi. Eve kapatılıp çarşaf giymeye mahkum edilen kadının, toplum hayatındaki rolü önemli ölçüde sınırlanmıştı.” şeklinde açıklar.

Kadının sosyal hayattan çekilmesine ilişkin diğer bir görüşe göre ise, söz konusu kamusal, özel ayrılığının ve bunun doğal sonucu olan kadının toplumsal

hayattan tecridinin nedeni din değildir. Bu değişimin iki önemli nedeni vardır: Birinci neden yaşanılmaya başlanan coğrafyadır. İkinci neden ise yerleşik hayata geçilmesidir. Bu düşünceyi savunanların başında yer alan İlber Ortaylı (2001,7)'ya göre, Osmanlı toplumsal yaşamında, kadın-erkek ilişkilerinde dinsel farklılıklar belirleyici bir öneme sahip değildir. Hristiyan köylü gelinle Müslüman köylü gelinin hayatı ve doğdukları çevre birbirinden çok az farklıdır. Aynı coğrafyada birlikte yaşayan Ermeni ve Türk aileleri dışında Rum-Ortodoks, Musevi ailelerde benzerlikler vardır. Ortaylı, böylece Osmanlı İmparatorluğu sınırları içindeki halkın, hangi inançtan olurlarsa olsunlar “*millet*” sistemi içinde ortak bir hayat tarzını paylaştığı saptamasını yapar.

Ortaylı, Türk tarihi içinde Osmanlı kültürünün aile hayatı açısından farklı bir dönem arz ettiği ve özellikle kadın-erkek ilişkilerinin formatında hiç de etnik ya da dinsel kültüre bağlı bir süreklilik bulunmadığını savunur. Etnik köken ve din, tarih yorumunda böyle belirleyici bir etkiye sahip değilse, bu belirleyici etki nereden gelmektedir? Ortaylı (2001,118-119) için coğrafyadan kaynaklanan bir kültürel atmosfer daha önemli bir etkendir:

“Bizde Germen toplumlarındaki gibi kadınla erkeğin beraber yaşaması söz konusu değil, bu çok önemli, bilinmesi gereken bir nitelik. Bu durum aşağı yukarı Akdeniz coğrafi kültürel kuşağını kapsıyor, Müslümanı, Hristiyanı ve Yahudisiyle hep bu kültür kuşağının adamları. Mesela eski Floransa tarihine baktığımız zaman, 13. 14 ve 15. yüzyıllarda genç kızların sadece Pazar günleri, mürebbiyeleri yanında olarak Pazar ayını için kiliseye gidip gelebildiğini; bunun dışında bütün zaman evlerinde konaklarında kapalı kaldıklarını görüyoruz... Mesela Katolik Floransa’da cariyelik diye bir müessese vardır... Bizans’ta da vardır bu müessese, hatta Bizans sarayında harem ağası vardır ve bu toplumlarda kadın erkek temelde ayrı yaşamaktadır... Bu ülkelerin (Akdeniz-Ortadoğu) bir kısmında karnaval ve festival geleneği yoktur. İtalya’da karnavallarda bir ara kadınların ve erkeklerin bir arada eğlenmeleri sınırlıydı. Halbuki Kuzey’de daha çok birlikte eğlenmesini bilirler.”

Yani kadın-erkek ilişki yapısı temellerinden birisi olan kadın ve erkeğin ayrı yaşam mekanlarında bulunmasının nedeni Ortaylı’ya göre, coğrafya, daha doğrusu coğrafyanın sağladığı olanaklar nedeniyle yerleşik hayata erken geçilmesidir. Akdeniz kültür havzasında yerleşik hayata çok erken geçilmiş; bu

nedenle kadınlar ve erkekler kendileri için ayrı yaşam mekanları oluşturmuşlardır. Barbarlık evresi erken bırakıldığından, endüstri toplumuna da geç girildiğinden bu Akdeniz kültüründe aslında erkekler de geleneksel şehir hayatının sonucu olarak kendi içlerinde özgür değillerdir.

İsmail Doğan (2001,25), kadının toplumsal hayattan tecrit edilmesini yerleşik yaşama geçilmesine bağlayarak yerleşik kültürün ön gördüğü toplumsal gerekliliklerin doğal bir sonucu olarak algılar. Ancak bu saptamayı yaparken de İslamiyetin kadına yaklaşımını tamamen göz ardı etmez.

Türklerin kitlesel ve kurumsal biçimde yerleşik hayata geçmeleri ile, İslamiyet'i seçmeleri hemen hemen aynı zamanlara rastlamakta, toplumsal değişiklikte hangi etkenin belirleyici bir rol oynadığı kolayca ayırt edilememektedir. Bununla birlikte İslamiyetteki tesettür anlayışı kadın ve erkeklerin mekanlarının farklılaşmasında yerleşik yaşama geçme kadar etkili olmuştur. Anadolu'ya yerleşmeyi başlatan Selçuklular döneminden itibaren kentlerde yaşayan kadınların sosyal durumları ve kıyafetleri farklılaşır (Ş.Turan,1990,225vd). Kuşkusuz bu farklılaşmada etkilenilen Arap ve İran kültürü dışında, etkileşime girilen Bizans kültürünün de etkisi vardır.

Bizanslı kadınlar sosyal yaşamdan uzak kapalı bir hayat yaşar. İmparatoriçeler bile ender olarak halk arasında görülür. Zaman zaman iyi eğitilmiş, hırslı ve enerjik üst tabaka kadınları görülür. İmparatoriçe Theodora, Alexiad kitabının yazarı Anna Comnena Bizans tarihinde ön plana çıkan kadınlardan biridir. Bizanslı kadınlar dışarıya yüzlerini peçe ile örterek ve aile üyelerinden biri veya hizmetli eşliğinde çıkarlar (Ciggaar,1996,67). Evlerinde de aile dışında erkeklerin bulunduğu odalara dahi giremezler.

Bizans'ın etkisinden uzakta Anadolu'da kırsal kesimde yaşayan yerleşikliğe geçmeyen Türklerde ekonomik nedenlerden dolayı kadın ve erkeğin birlikte çalışması(tarlada) söz konusu olduğu için kaçgöç olayı yoktur (Doğramacı,1982,7).

Bizans kültürü ile etkileşime girmeyen, üretime katılan ve her işi erkek ile birlikte yapan kırsal kesimde kadın; eski Türk geleneklerini yaşatır ve erkekten kaçmaz.

Anadolu’da Selçuklu ve diğer Türk kentlerinde İslamın etkisi ve yerleşik yaşama geçme ve etkileşime girilen kültürler sonucu kadınlar kapalıdır⁵ ve sosyal yaşamdan uzaktır. Mevlana Celaleddin zamanında Anadolu Selçuklu Devleti’nin başkenti Konya’da kadınlar kapalıdır ve peçelidir. Devletin en parlak dönemlerinde (I.Alaeddin Keykubat) yapılan etkinlikleri kadınlar pencerelerden seyreder (O.Turan,1969,130). Anadolu’da Selçuklularda başlayan kadının kapanması ve toplumsal rolünün sınırlandırılması Osmanlı Türklerinde de devam eder. Osmanlı Devleti’nde 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı içeriğinde kadınlara yönelik herhangi bir yenilik getirilmemesine rağmen kadınların önündeki engellerin aşılması için atılmış önemli bir adımdır. Bu nedenle Osmanlı toplumunda kadının sosyal statüsünü Tanzimat Fermanı’nın ilanı öncesi ve sonrası olarak ele almak gerekir.

1.3. Osmanlı Devleti’nde Kadınının Sosyal Statüsü

1.3.1. Tanzimat Öncesi Osmanlı Kadınının Sosyal Statüsü

Osmanlı Devleti’nin kuruluş döneminde kadınların yaşayışları eski Türk geleneklerine benziyor iken İslamiyetin etkisi dışında hem yerleşilen coğrafyanın etrafındaki kültürel kuşatma hem de saraya giren yabancı unsurlar beraberinde farklılaşmayı getirir. Bu farklılaşma sonucu olarak II. Murad zamanında, Osmanlı hükümdarlarının haremi olur. Kanuni dönemi ile birlikte de kadın tam anlamı ile “*mahrem bir nesne*” halini alır (Ülkütaşır,1967,49). Kadının mahrem bir nesne olarak görülmesi sonraki yıllarda iyice çığrından çıkar ve Osmanlı Devleti’nde yaşayan Hıristiyan ve Yahudi kadınları bile etkiler. Birçok yerde Müslüman kadınlar gibi giyinen gayrimüslim kadınlar, tesettürü kabul eder. Yüzü peçe ile kapatma yöreden yöreye farklılık gösterir. Ermeni kadınlar Müslüman kadınlar gibi yüzlerini

⁵ - Bir Türk-İslam devleti olan Karahanlılarda da kadınlar kapalıdır. Kızlar gelin olurken başlarını *didek* denilen bir örtü ile örter. Bk. Kaşgarlı Mahmud, *Divan-ü Lügat-it Türk Tercümesi* (çev. B.Atalay), Ankara,1985, TTK, Divan I, s.408.

örterken Rumeli ve İstanbul'da yaşayan kadınlar yüzlerinin bir bölümünü açık bırakır (Faroqhi,1998,125). Kadının sosyal yaşamdan uzaklaşıp mahrem bir nesne haline gelme durumu özellikle kentlerde geçerlidir. Kırsal alanlarda yaşayan kadınlar kentlerde yaşayan kadınlara nispeten daha özgürdürler.

Gerek din gerek etkilenilen İran ve Bizans kültürleri gerekse yerleşik yaşama geçilen coğrafya Osmanlı Devleti'nde kadınların, toplumsal yaşamdan uzaklaşmasına neden olur. Özellikle şehirlerde toprağa bağlı bir yaşama (yerleşik yaşam) geçilmesi kadın-erkek ilişkisinin toplumsal biçimini de belirler. Osmanlı Devleti'nin kurumlaştığı ve Osmanlı başkentinde saray geleneğinin ortaya çıktığı dönemde, XVI. Yüzyıl, kadınlara yönelik fermanlar yayınlanır. Kanuni döneminde, çamaşırcı kadınların, dükkan tutmalarına başta izin verilir. Fakat bazı kadınların bu dükkanlarda çamaşırcı güzel kadınlarla erkeklerin münasebeti olması nedeniyle kadınların çamaşırcı dükkanı işletmeleri engellenir (Ali Seydi Bey,-, 261vd).

Osmanlı Devleti'nde kadınlara yönelik çıkarılan bu fermanlar ya kadınların kıyafeti, ya kadınların sokağa çıkması ya da erkeklerle olan ilişkilerini düzenlemeye yöneliktir. XVI. Yüzyıldan itibaren Batılı tüccarların ilgi alanına giren İstanbul'da çok sayıda gayrimüslim kadın vardır. Batılı tüccar ve yabancı devlet görevlilerinin İstanbul'da yaşamaları sonucu sözü edilen kişilerin eş ve aileleri İstanbul'a Batı modasını getirirler. Batı'dan gelen modadan etkilenen Osmanlı kadınlarının bu modayı takip etmemeleri için fermanlar çıkarılır. III. Osman döneminde kalın siyah peçe kullanmayan kadının sokağa çıkması yasaklanır. Saray kadınları dışındaki kadınların sandala binmesine izin verilmez. Toplumsal alanda kadın ve erkek birlikteliğinin hoş karşılanmadığı Osmanlı Devleti'nde kadınların mesire yerlerine gitmeleri ve kaymakçı dükkanlarına girmeleri⁶ de yasaklanır (Ahmet Refik,1987,60).

⁶ -Uygun olmayan kadınların daha önceden anlaştıkları erkeklerle kaymakçı dükkanlarında buluşmaları üzerine kadınların kaymakçı dükkanlarına girmeleri yasaklanır .

Kadınların kıyafetlerini ve toplumsal hayatlarını kontrol etmeye yönelik padişah fermanlarının amacına ulaştığı söylenemez. Fermanların sık sık yenilenmesi kadınların bu fermanları fazla dikkate almadıklarının ve kendi tarzlarını yaşamaya devam ettiklerinin göstergesidir.

Osmanlı Devleti'nde kadınların (şehirli), toplumsal aktivitelerde bulunması hoş karşılanmaz ve hatta kimi zaman yasaklanırken ekonomik yaşama katılmasına karşı çıkılmamıştır. Osmanlı da kadın mal ve mülk sahibi olabilir, ekonomik yaşama katılabilir ve ticari faaliyetlerde bulunabilir. Osmanlı Devleti'nde mülk sahibi olan kadın sayısı az değildir, ancak mülkünü işleten kadın azdır. Mülk sahibi olan kadın, mülkünü işletebilir, mülkünü istediği kişiye hatta gayrimüslime bile satabilir. Kadının izni olmadan kocası, oğlu ya da babası kadının malını satamaz, kiralayamaz ve kullanamaz. Kadının mülkü isteği dışında satılırsa bu satış iptal edilir (Jennings,1975,65). Osmanlı Devleti'nde kadınlar ticari faaliyetlerde bulunarak tüccarlık yapabilir. Örneğin, Kanuni döneminde kadınlar çamaşırhane işletip köle ticareti yaparlar. Kadınlar borç para alıp, borç para verebilir (Faroqhi,2003,222; Erdoğan,2003,193) hatta eşleri ile ortak ticari faaliyetleri için eşlerine kefil bile olabilir (Abacı,2001,148). Osmanlı kadınları değişen koşullara uyum sağlayarak -XIX. yüzyılda Yafa'da Napolyon'un şehri fethi sırasında erkeklerin birçoğunun katledilmesi dolayısıyla- ekonomik etkinliklerini çeşitlendirir (Shmuelevitz,2002,27): Komisyonculuk, ticari şirkete üyelik, toptancı şirketi kurmak, tarımsal faaliyetlerde bulunmak.

Osmanlı Devleti'nde baba ya da kocasından para kalmayan yani bir iş kurmak ya da ortak olmak için parası olmayan kadın için seçenekler yok denecek kadar azdır. Ticaret için yeterli sermayesi olmayan kadın zanaata yönelir. Tekstil imalatı yapar ve tarımsal faaliyetlerde bulunur. XVII. yüzyılda Bursa'daki iplik eğirme tezgahlarının neredeyse yarısı kadınlara aittir. Bu tezgahlarda çalışanlar da kadındır. Kadınlar yaptıkları iş gereği lonca üyesi olmak istemişlerse de bu nadir gerçekleşmiştir. Kadının ekonomik hayatta yer almasına lonca üyeleri sıcak bakmamıştır. Bursa örneğinde olduğu gibi kadınlar babalarından kalan lonca hisselerini satmak zorunda bırakılmıştır (Gerber,1980,237).

Osmanlı Devleti'nde mahkemeler erkekler gibi kadınlara da açıktır. Kadınlar -müslim, gayrimüslim, köle ve azatlı kadınlar- tıpkı erkekler gibi ne zaman ihtiyaç duyarlarsa mahkemeye başvurur. Fakat bir erkek şahidin yerine iki kadının şahitlik yapması nedeniyle kadınlar şahit olarak mahkemeye pek gitmez. Bununla beraber şikayetlerini söylemek, haklarını korumak, ya da suçlandıkları zaman kendilerini savunmak amacıyla kadınlar mahkemeye giderler (Jennings, 1975, 61; Gerber, 1980,233).

Osmanlı toplumunda Türk töresi gereği annenin farklı bir yeri vardır. Osmanlı Sultanı valideleri Türk toplumunda saygı görür. Selçuklular da olduğu gibi Osmanlı saray kadınlarının da kendilerine ait arazileri -ikta gelirleri- vardır. Ekonomik ve sosyal açıdan güçlü olan Osmanlı kadınları güçlü olduklarının göstergesi olarak hayır işlerinde yer alırlar. Vakıf kurma dışında hastane, cami, imaret ve aş evlerinin yapılmasına da önyak olurlar. Sultan Selim'in eşi Hafsa Sultan, Kanuni Sultan Süleyman'ın eşi Hürrem Sultan bu kadınlardan birkaçıdır.

Türklerin İslamiyeti kabulü sonrasında Türk toplum yaşamına sokulan yaşantılardan biri de çok eşlilik. Ancak Osmanlılar da çok eşlilik (poligami) yaygın değildir. Osmanlılar tek eşlilikten yanadır. Lady Mantagu'nun *Doğu Mektupları* (2004,45) kitabında poligami konusunda gözlemi şöyledir: "...Yasalarının Türk erkeklerine dört kadınla evlenme hakkı verdiği doğrudur. Ancak, bu özgürlükten yararlanan ne erkek, buna katlanan ne de kadın örneği vardır."

Türklerde çok eşle evlilik daha çok kamu görevlilerinde özellikle geliri ve statüsü yüksek askeriye sınıfında görülmektedir. Tereke defterleri üzerinde yapılan araştırmalara göre, birden fazla evlilik oranı %2-5 arasındadır. XVII. yüzyılda Bursa'da Gerber (1980,232) tarafından incelenen iki binden fazla terekede, iki veya daha çok eşe sahip olan erkeklerin sayısının yirmiyi geçmediği tespit edilir. Birden fazla eşle evlilik oranı köylerde şehirlere oranla daha düşüktür. Osmanlı toplumunda görülen çok eşliliğin temel sebebi çocuk, özellikle erkek çocuk, sahibi olma isteğidir.

Osmanlı kadınları -varlıklı kadınlar- üzerlerine kuma getirilmesine karşı çıkıp, boşanmak talebinde bulunurlar. 1546 tarihli Kayseri sicilinde, varlıklı bir kadın üzerine başka bir kadın getirilmesini kabul etmediği için mahkemeye giderek “*Kocam Hızır Bali benim üzerime bir kızla evlenmiştir. Ben üzerime evlenmeyi kabul etmem, beni boşasın*” diyerek boşanma isteğini dile getirir. Osmanlı Devleti’nde genç kızlar evli erkeklerle evlenmeyi düşünmemişler, hatta nişanlı kızlar bile nişanlı oldukları erkeğin bir başka kadınla evli olduğunu öğrendikleri zaman nişanı bozmuşlardır (Kurt,1999,401).

Osmanlı kadınları, şehirli kadınlar, Tanzimat’ın ilanına kadar evin içindedir. Kadınların dış dünya ile bağlantıları sınırlıdır. Toplumsal hayatla ilişkileri küçük çevreleri içerisinde gerçekleşir. Avrupa’daki gelişmelerden etkilenen Osmanlı Devleti’nin Tanzimat Fermanını ilan etmesiyle kadınların toplumsallaşmasına yönelik süreç başlar.

1.3.2. Tanzimat Sonrası Osmanlı Kadınının Sosyal Statüsü

Tanzimat Fermanı Osmanlı Devleti’nin yaptığı Batılılaşma Hareketinin somutlaşması sonucu Abdülmecid tarafından ilan edildi. Batılılaşma anlamında atılmış büyük bir adım olmasına rağmen Tanzimat Fermanında kadınlarla ilgili hükümler yer almamıştı. Buna rağmen kadınların kamusal alanda yer alması başlangıcı Tanzimat Dönemi’ne dayanan pek çok gelişmeyle sağlandı. Bu dönemde kadınlara, kadı önünde evlenme hakkı (1845), orta ve yüksek öğrenim görme hakkı, kız çocuklara erkek çocuklarla eşit miras hakkı (1847 İrade-i Seniyye ve 1858 Arazi Kanunnamesi ile) tanınırken kadınların köle ve cariye olarak alınıp satılması yasaklandı(1856).

1858 yılında çıkarılan *Arazi Kanunnamesi* ile; ölen babanın toprakları erkek ve kız evlatlara kalmaktadır. Kız çocukda erkek çocuk gibi mirastan eşit pay alacaktır. 1265 tarihli irade-i seniye ile; kadın ve erkek arazisinin varislere intikal şekilleri arasındaki fark kaldırılarak annenin arazisi de kız ve erkek çocuğa eşit

olarak verilecektir. Kız ve erkek çocuklar vakıf gelirinden eşit hisse alacaklardır (Barkan,1940,80vd).

Miras hakkının kadına tanınmasından başka haklar da kadınlara verildi. Daha önceleri evlenen kadınlardan alınan *Gelinlik vergisi* ile *kölelik* ve *cariyelik* kaldırıldı. 1847’de köle pazarları yasaklanır. Fakat II. Meşrutiyet hatta Cumhuriyet dönemine kadar cariye alışverişi devam eder (Kutay,2003,139). 1869’da çıkarılan *Tabiyet-i Osmaniye Kanunnamesi* ile bir yabancı ile evlenen bir kadın kocası öldüğü zaman isterse üç sene içinde Osmanlı uyruğuna döner (Kurnaz,1991,32).

Kadınların lehinde yapılan hukuki düzenlemelerle İslamın kabulü, etki altında kalınan kültürler ve yerleşik hayata geçilmesi ile gerileyen kadının konumu tekrar düzeltilmeye çalışılırken Osmanlı seçkinleri de kadınların özgürlüğe kavuşmaları için yazılar yayınladılar. *Şinasi*, *Ahmet Mithat*, *Namık Kemal*, *Recaizade Ekrem*, *Şemsettin Sami* vb., hem düşünceleri hem de yazılarındaki/romanlarındaki kahramanlar aracılığı ile özlem duydukları toplumsal kadını betimlemeye çalıştılar. Ahmet Mithat’ın *Diplomalı Kız*, Namık Kemal ‘in *İntibah*, Yakup Kadri’nin *Kiralık Konak ...* adlı eserleri sözü edilenlerden sadece birkaçıdır.

XIX. yüzyıl, İstanbul ve büyük liman/ticaret kentlerinde kadın için yeni bir dönemdir. Kadınlar eğitim görür; gazete, dergi ve roman okurlar. Özellikle üst sınıfta yer alan eğitilmiş kadınlar toplum hayatına girerler. Tanzimat dönemiyle kadın, hem kendini hem de çevresini sorgulamaya başlar. Çeşitli yayın organlarında duygu ve düşüncelerini dile getirir.

Tanzimat döneminde yapılan Batılılaşma çabalarını sadece moda olarak algılayan çok sayıda kadın vardır. Osmanlı kadınlarının Batı’yı moda olarak algılamasında Mısır ve Kırım’dan gelen ailelerin tesiri görülür. Bu hanımların İstanbul’da bıraktıkları etki sonucunda Boğaziçi, Çamlıca’ya rağbet artar. Aksaray ve Şehzadebaşı civarı kadınların dolaştığı moda yerler olur. Kıyafet ve ev eşyasında Avrupalı mallara ilgi artar.

Tanzimat devrinde Avrupalı kadınlar, Osmanlı konaklarında Fransızca ve piyano çalmayı öğretmek amacıyla ders verirler. Kırım Savaşı sonrası ise İngiliz ve Fransız yaralılarına bakmak için kadın hasta bakıcılar gelir.

Tanzimat devrinin bütün o modernleşme çabalarına rağmen kadınların toplumsal statüleri yine de eskisinden farklı değildir. Tanzimat döneminde de kadının giyim tarzı eleştiri konusu yapılır ve kadınlarla ilgili yasaklamalar devam eder⁷ (Ali Rıza Bey,1973,220vd).

II. Meşrutiyet Dönemi, her açıdan özgürleşmenin, kadını ilgilendiren konularda, yaşandığı bir dönemdir. Özgürlük sorunun konuşup, tartışıldığı bir ortamda kadınlarla ilgili yayınların olmaması beklenemezdi. *Kadın, Mehasin, Kadınlar Dünyası* gibi pek çok kadın dergisi yayın hayatına başladılar. Kadınlar bu dergilerde sadece yazı yazmakla kalmayıp dergi yöneticisi olarak sorumluluk da aldılar. XX. yüzyıl yazarları da kadınların bağımsızlaşması konusunda yazdıkları yazılar ve kurguladıkları romanlarla kadına ulaşmaya ve kadının modern rolünün toplumsal kabulünü gerçekleştirmeye çalıştılar.

II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı İmparatorluğu'na yön veren düşünceler ve bu düşüncelerin kadına yaklaşımı da farklıdır. *İslamcılar*, kadının sosyal hayata katılmasını, aile dışında çalışmasını, erkeklerle aynı ortamda bulunmasını eleştirirken, *Türkçüler* kadının sosyal hayatta yer alması gerektiğini savunur. *Baticılar* ise, dini baskılar yüzünden kadınların geriletildiğini düşünürler (Caporal,1982,79vd).

Tanzimat hareketinin bir sonucu olarak Osmanlı toplumunda görülen sosyal, siyasal ve ekonomik yapılanmanın değişmesi ve bu değişimin sonucu olarak kadının sosyalleşmesiyle toplumun kadına bakış açısı değişmiştir. Bilhassa savaşlarla (Balkan Savaşları ve sonrası) ortaya çıkan ailevi ve iktisadi problemlerle kadın, hem

⁷-1870'li yıllarda kadınların kıyafetleri ve çarşı pazarda dolaşmalarına yönelik olarak devlet tarafından getirilen yasaklamalara dönemin gazetelerinden *Basriyet Gazetesi* de yer verir. Bk. Basiretçi Ali Efendi, *İstanbul Mektupları*, İstanbul,2001, Kitabevi, s.173,499,602.

toplumsal hem de ekonomik yaşama atılır. Kadının sosyal ve iktisadi yaşama atılması yeni bir düzenlemeyi de beraberinde getirir. 1917 yılında kabul edilen *Hukuk-u Aile Kararnamesi* ile kadınlara bazı haklar tanınır. 1926 yılına kadar yürürlükte bulunan kanunname ile kadınlara tanınan haklardan bazıları şunlardır (Cin&Akgündüz,1989,55vd): Kanunname ile kadına; kocanın evi terk etmesi, kocanın eve bakmaması, kocanın gaip (deli) olması, kocanın hastalığı (cüzzam gibi) bazı durumlarda hakim kararı ile ayrılma (tefrik) hakkı tanınmıştır. Evlenmenin hakim huzurunda yapılması zorunluluğu getirilerek devlet, evlenme ve boşanma işlerine dahil edilmiştir. Evlenmek için erkeklere 18, kızlar ise 17 yaşını bitirmiş olma şartı getirilmiştir. 17 yaşından küçük kızların evlenebilmeleri için velilerinin izni ve hakim izni gereklidir. Kararname ile kocanın ikinci eş sahibi olması ilk eşin rızasına bırakılmıştır.

Aile hukuku alanında ilk düzenleme olan sözü edilen kararname ile “*ulusal aile*” nin (Hatem,1999,69) kuruluşu yolunda temeller atıldı. Devlet görevlisi ve iki şahidin tanıklığı ile yapılan evlilik kadına güven sağladı. Evlenme ve boşanma konularında kararname ile yenilikler getirilirken, diğer konularda, velayet ve nafaka gibi, herhangi bir düzenleme yapılmadı.

Özgürleşme ortamı için zemin hazırlanan II. Meşrutiyet döneminde yine de kadının kıyafeti eleştirilir ve kadın toplumsal alandan tecrit edilmeye çalışılır. Toplumsal mekanlarda kadının yer almasına izin verilmez. Vapur güvertesinde bulunmasına müsaade edilmeyen kadın kamaraya kapanmak zorunda bırakılır (Afet İnan,1982,99). Falih Rıfkı Atay’ın Osmanlı İmparatorluğu’nun son yıllarını anlattığı kitabında kadına yönelik olarak meşrutiyet döneminin özüne yakışmayacak yaklaşımların mevcut olduğu görülür. Atay (1999,81), yaklaşımlardan birinin kadınların çarşaf boylarının nereye kadar ineceği konusu diğeri ise evlilik vesikası olmayan peçeli kadınla kocasının arabaya binemeyeceğine dair olan yasaktır. Atay yine aynı eserinde, II. Meşrutiyetin ateşli savunucusu Enver Paşa’nın bile kadının sosyalleşmesine tolerans gösteremediğinin altını ironi ile çizer.

II. BÖLÜM: OSMANLI KADINI ve EĞİTİM

Bir önceki bölümde söz edildiği gibi Türk kadınının statüsünün zaman içerisinde değişmesinde birkaç etken vardır: İslamiyetin kabulü, konar-göçer yaşamdan yerleşik yaşama geçme ve yerleşikliğe geçilen coğrafyada etkilenilen kültürler. Eğitim konusunun ele alındığı bu bölümde kadının toplumsal statüsünün değişmesinde önemli bir etken olan İslamiyetin kızların eğitimi hakkındaki görüşleri incelenmeye çalışılacaktır.

Genel anlamda İslam dininin kadınların eğitimi konusunda katı kısıtlamalar getirdiğini söylemek olası değildir. İslam tarihinde yüksek seviyede öğrenim görmüş kadınların var olduğu bilinmektedir. Ancak, İslam dininin kadın-erkek ilişkisinin düzenlenmesi, kadının özel ve kamu yaşamındaki rolünün belirlenmesine yönelik kurallarından dolayı kadının kamusal hayat içerisindeki yerinin oldukça dar ve sınırlı olması nedeniyle ilk öğretim sonrası kızlara verilecek eğitimin toplumsal herhangi bir işlevinin olup olmadığı tartışmalıdır. Bu nedenle de kadınların ilköğretim sonrası eğitimlerine devam etmesi klasik dönemde teşvik edilmemiş; hatta İslam uleması tarafından bunun gereksiz olduğu özellikle vurgulanmıştır (Somel, 2000, 223; Kınalızade Ali Efendi,-,73).

Klasik dönemde İslam dünyasında eğitimin temel amacı, Müslümanların bu dünyada ve öteki dünyadaki selametlerini sağlamak ve iyi birer mümin olarak yetişmelerini temin etmek ve bu çerçevede dinsel bilgilerini pekiştirmektir. Bu bakış açısının doğal bir sonucu olarak eğitim sahası dinsel alanın bir parçası olarak kabul edilmiştir. Bu eğitim sisteminin en büyük parçası olan medreselerde ise, yukarıda belirtilen sebeplerden dolayı kadınların eğitim gördüklerine şahit olunmamıştır (Somel,2000,224). Kadınların daha üst düzeylerde eğitim almalarının yolu özel hocalar aracılığıyla ders görmek, ya da bir tarikat dergahına devam edip şiir ve musiki alanında hüner kazanmaktır. Bunlar arasında Kastamonulu bir kadı kızı olan şaire Zeynep Hanım, Baki'nin karısı şaire Tuti Hatun, Şeyhülislam İsmail Hakkı

Efendi'nin kızı ünlü şaire Fitnat Hanım ve sarayda yetişen bestekar Dilhayat Kalfa yer alır.

Klasik eğitim sistemi ve bakış açısı Osmanlı Devleti'nde özellikle Tanzimat sonrası başlayan yenileşme hareketleri ile değişmeye başlamış; ana amacı yeniden yapılanma süreci içerisinde bulunan mülki bürokrasiye gerekli çağdaş eğitim görmüş bireyler yetiştirmek olan okullar açılmıştır. Her alanda olduğu gibi eğitim alanında da önemli gelişmelerin başlangıcı Tanzimat'ın ilanıdır.

Tanzimat'ın ilanı ile başlayan kızların eğitim ve öğretimine olan ilgi daha sonraki dönemlerde de devam eder. I. Meşrutiyet dönemi çok kısa ömürlü olduğu için eğitim açısından çok belirleyici özellikler taşımaz. Meşrutiyet'i ilan eden ama uygulamayan ve ülkeyi istibdatla yöneten II. Abdülhamid devrinde eğitime ayrı bir özen gösterilir. 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'ne işlerlik kazandırma çabalarının devam ettiği II. Abdülhamid döneminde, hem kızların gideceği okul sayısı hem de eğitim kurumlarının çeşitliliği artar. II. Meşrutiyet döneminde Balkan ve I. Dünya Savaşları nedeniyle eğitimde yeterli girişimde bulunulamamış ve yeni atılımlar yapılamamıştır. Bununla birlikte II. Meşrutiyet Dönemi'nde kızlara yönelik okulların sayısı artar ve kızlar için ilk kez bir yüksek öğretim kurumu açılır.

“Osmanlı Devleti'nde Kızların Eğitimi” konusuna Tanzimat'ın İlanının belirleyici olmasından dolayı Tanzimat öncesi Osmanlı Devleti'nde kızların eğitimi açıklanarak giriş yapılacaktır. Türk kadınına devlet tarafından kültürel ve mesleki eğitimin verildiği Tanzimat dönemi ve bu eğitimin devam ettiği I. Meşrutiyet (II. Abdülhamid) dönemi gelişmeleri ise “Tanzimat'tan II. Meşrutiyete kadar Osmanlı Devleti'nde Kızların Eğitimi” başlığı altında incelenecektir. Osmanlı eğitim tarihi içinde özel bir yeri olan II. Abdülhamid dönemi gelişmeleri ayrı bir başlık altında toplanarak sadece bu döneme özgü olan değişimler ve yeni açılan kurumlara isim olarak yer verilmiştir. II. Abdülhamid döneminde olan gelişmeler Tanzimat'tan II. Meşrutiyete kadar Osmanlı Devleti'nde kızların eğitimi başlığı altında yer alacak

ayrıca okullar ele alınıp incelenmeyecektir. Kızların eğitimine ilişkin düşüncelerin yoğunluk kazandığı II. Meşrutiyet dönemi gelişmeleri ile birlikte ele alınmıştır.

2.1. Tanzimat Öncesi Osmanlı Devleti'nde Kızların Eğitimi

Tanzimat yıllarına kadar Osmanlılarda, eğitim müesseseleri *Sıbyan* ve *Enderun* mektepleriyle medreselerden ibarettir. Osmanlı toplumunda kız ve erkek çocukların ilk girdiği eğitim kurumu Sıbyan Mektepleridir. *Mekteb-i Sıbyan*, *Muallimhane*, aşağı yukarı her mahallede bulunduğu için *Mahalle Mektebi* de denen bu okullar, 5-6 yaşlarından itibaren çocukların ilk olarak gittikleri kurumlardır. Söz konusu mekteplerdeki eğitim 3-4 yıl kadar sürer. Bu okulların temel amacı Müslüman çocuklarına okuma yazma öğretmek, Kuran-ı Kerim'i ezberletmek ve bazı temel dini bilgileri vermektir. Bu mekteplerin resmi kurumlarca hazırlanmış herhangi bir öğretim programı, müfredatı olmayıp yönetimi kurucularının tesis ettikleri vakıfların elindedir. Söz konusu okullar da zaman içerisinde medreseler gibi bozulmuş ve öğretim seviyesi bakımından gerilemiştir.

Sıbyan Mektepleri'nin ıslahı için ilk teşebbüs 1824 yılında yani Tanzimat öncesi dönemde başlamıştır. Bu dönemde padişah olan II. Mahmut bir ferman çıkararak herkesin çocuğunu sıbyan mekteplerine göndermesini istemiş, İstanbul'da bu okullara her çocuğun gitmesi mecburi hale getirilmiştir (Akyüz,1994,132). Ancak Sıbyan Mekteplerinin ıslahı yönünde esas çabalar Tanzimat Dönemi'nde yapılmıştır.

Sıbyan Mekteplerinde eğitimin genellikle cami hocaları tarafından verildiği görülmektedir. Ayrıca cami hocalarının yanı sıra mahallelerdeki bazı bilgili kadınlar kendi evlerinde veya camilerde erkek ve kız çocuklarına ve kadınlara Kur'an-ı Kerim okumayı ve bazı temel dinî bilgileri öğretirler. Bu durum çok eskiden beri kadınların yüzeysel ve sınırlı dahi olsa bir çeşit öğretmenlik yaptıklarını göstermesi bakımından önemlidir (Akyüz,2001,57).

Sıbyan Mekteplerinde eğitim gören erkek çocuklarının çok az bir kısmı, bu okuldan sonra medreselere gidebilirken kızların böyle bir şansı yoktur. Sıbyan

Mektebini bitiren kız çocuklarının bundan sonraki eğitimi, ailelerinin sosyo-kültürel düzeylerine göre farklılık gösterir. Kızların eğitilmesi görevini eğer baba yeterli bilgiye sahipse ise baba yapar. Baba yeterli bilgiye malik değilse kızların eğitilmesi için özel hocalar tutulur.

Osmanlı Devleti'nde klasik eğitim sisteminde kızların öğrenimleri çok ihmal edilmiştir. Onlar için 1859'dan önce Sıbyan Mektebi'nden başka bir örgün eğitim kurumu yoktur. Kız çocuklarına daha fazla eğitim alma fırsatı verilmez daha doğrusu buna ihtiyaç duyulmaz. Kız çocuklarına daha fazla eğitim(okuma-yazma öğretilmesi) verilmesi eğitilen kızların *dostlarına name yazabilecekleri endişesi ile engellenir* (Kurt,1998,45). Bu engellemeye rağmen ileri gelen ve yönetici sınıfına mensup ailelerin kızları ailelerinin destek ve yönlendirmesiyle konaklarında, evlerinde özel dersler alarak ya da kendi kendilerini yetiştirerek özellikle dini ve edebi bilgiler edinirler. Yazar *Ömer Seyfettin*'in *Bahar ve Kelebekler* adlı hikayesinin baş kahramanı olan büyükanne kız torununa aldığı eğitim ile ilgili olarak şunları söyler (1973,7-8):

"(Biz de) okurduk. Kibar, büyük efendiler kızlarına Farişî (Farsça) öğretir, cami dersleri gösterirlerdi. "Tuhfe-i Vehbi"yi okuturlardı. Fuzuli'nin, Baki'nin gazellerini ezberlerdik. Mesnevi'yi anlardık. Mükemmel seci'ler (düz yazıda kafiye), kafiyeler yapar, kocalarımızla müşavere eder (karşılıklı şiir okur), hafızamıza, zekâmıza, nüktelemize onları hayran ederdik. O vakit bir kadın için en büyük medih (övgü): "Fâzıla (erdemli), edîbe (yazar) şâire (şair), âkile (akıllı)..." idi."

Hikayedeki büyükanne aldığı eğitim ile torununun eğitimini kıyaslar ve torununun yabancı mürebbiyelerden aldığı eğitimi eleştirir (1973,8):

"Şimdi siz Frenk mürebbiyeler elinde büyüyor, kendi lisanımızın güzelliklerini tanımıyor, başka memleketlerin başka şeylerini öğreniyorsunuz. Onlara benzemek istedikçe, kendi benliğinizden uzaklaşıyor, etrafınızdan nefret ediyor, hakikaten sevinçten, saadetten mahrum kalıyorsunuz."

Özellikle Tanzimat'tan sonra, varlıklı aile konaklarında, özel hocalardan ders alarak yazar, şair, aydın kadınlar yetişir. Ekrem Işın'ın (1995,113) *konak eğitimi* olarak tanımladığı evlerde yapılan bu eğitim sonucunda Osmanlı entelektüel

kadın tipi ortaya çıkarılır. Konakta verilen eğitim ile kadın kültüre sahip olur ve sosyal hayatta yerini alır. Konak eğitimi ile yetişenlere Kazasker Cevdet Paşa'nın kızı Fatma Aliye Hanım, Kazasker Moralızade Efendi'nin kızı Leyla Hanım örnek olarak verilir.

1800'li yıllarla birlikte Osmanlı aydınları ve devlet adamları Batıyı daha iyi tanımaya başlar. Batı ile siyasî, ekonomik ilişkilerin artması sonucu Osmanlı Devleti'nde çeşitli alanlarda Batılı fikir ve uygulamalara yönelmeler giderek önem kazanır. Bu gelişmeler beraberinde aydınların ve devlet adamlarının genel eğitim alanında olduğu kadar kızların eğitimine ilişkin de Osmanlı Müslüman toplumunun çok geri kaldığını daha iyi fark etmeleri sonucunu doğurur. Böylece, Tanzimat döneminde kızların eğitimine ilişkin yeni fikirler ve görüşler ortaya atılır. Bu görüşler yayınlanıp tartışılmaya ve kızlar için bazı okullar açılmaya başlanır.

2.2. Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Kadar Osmanlı Devleti'nde Kızların Eğitimi

Tanzimat Dönemi ile eğitim Osmanlı toplumunun temel sorunu olarak ele alınır, yeni, çağdaş ve batılı yapının kurulmasında önemli ve etken bir araç olarak kullanılır. Bütün bunlar mevcut Osmanlı eğitim sisteminde köklü değişimleri de gündeme getirir.

Osmanlı Devleti'nin Tanzimat Devri'nde kız eğitimine yönelik ilgisinin artmasının nedenleri konusunda bazı ipuçları bulmak mümkündür. 1861 yılında *Takvim-i Vekayi*'de kızların eğitimi konusunda yayımlanan bir makalede kızlar için açılan Rüşdiye mekteplerindeki esas amacın kadınların lüzumlu dini ve dünyevi bilgileri edinerek gerek kendi iffetlerini korumaları, gerekse hane idaresinde kocalarına yardımcı olmaları olarak açıklanmaktadır (O.Ergin,1977,458). Ancak Somel, *Osmanlı Modernleşmesi'nde Kız Eğitimi* (2000,225) adlı makalesinde rüşdiyelerin açılması ile ilgili olarak öne sürülen bu sebepleri tatmin edici bulmaz. Somel, sözü edilen işlevlerin esasen Sıbyan Mektepleri'nde kızlara yönelik verilen geleneksel eğitimde karşılandığını belirterek devletin, içinde bulunduğu mali

bunalım ortamında, sadece bu amaç için eğitime niçin ilave meblağ tahsis edildiğini sorgular:

“Bu sorumuzu bir ölçüde tatmin edecek cevap Sadık Rifat Paşa (1808-1857) tarafından verilmektedir. Erken Tanzimat döneminin bir anlamda ‘resmi ideologu’ sayılabilecek Rifat Paşa 1840’lı yılların sonuna doğru, yani ilk kız rüşdiyelerinin açılışından yaklaşık 10 yıl önce kızlara verilmesi gereken eğitim üzerinde durmuştur. Paşaya göre bireysel olgunluk (kemalat) kızlarda bulunması lüzumlu olan agarr- ı hiliyattan (seçkin güzel sıfatlardan) olması gerektiğinden kızlara hüsn-ü terbiyye verilmesi de bir zorunluluktur. Buna ilaveten, ana kucağının insan açısından bir başlangıç okulu mesabesinde olması dolayısıyla (ağuş-i mader insanın en evvelki mektebi olmağla) çocuklarına emzirme esnasında dini ve ahlaki terbiye verecek anaların yetiştirilmesi milletine ve insaniyete pek büyük hizmet olacak idi.”

Ele alınan sancılı dönüşüm sürecinde aydınlar da kızların ve kadınların eğitimden yoksun bırakılmalarını, toplumun geri kalma nedenlerinden biri olarak görmüşlerdir. *Tevfik Fikret*, kadının sefil olması ile insanlığın sefil olması arasında bağlantı kurarken; *Halide Edip*, Türk kızlarının eğitim olanağına kavuşması için yazılar yazar. *Hüseyin Rahmi*, eserlerinde kadın- erkek eşitsizliğini işler. *Namık Kemal* de eserlerinde kadın ile erkek arasındaki eşitsizliği eleştirerek kahramanları ile topluma mesaj verir. Namık Kemal'e göre, çocukların eğitimsiz kalmalarında ya da iyi bir şekilde yetiştirilmemelerinde en önemli sorumluluk cahil annelerde yani cahil kadınlardadır. Namık Kemal, eğitimsiz, cahil kalmış annenin çocuklarını cahil bırakmak dışında ahlâk dışı yollara da daha kolayca sapacağını ve bu durumun da erkeklerin evlilikten soğumasına, nüfusun azalmasına sebep olacağı fikrindedir. Tüm bu sebeplerden dolayı Namık Kemal, kızların ve kadınların kendilerine uygun bir eğitim görmeleri gerekliliğini Osmanlı toplumunun ilerlemesi ve mutlu olması için şart olarak görür (Akyüz,31 Aralık 2005).

Namık Kemal, 1872 tarihinde *Maarif* adlı makalesinde, eğitim almış kadınların toplum için önemini anlatır. Gelişmiş Batı ülkelerinde kadınların erkekler gibi eğitim öğrenim gördüklerini ve bunun sonucu olarak ta öğretmenlerin büyük çoğunluğunu kadınların oluşturduğunu belirtir (Özön,1997,97). Kızların eğitimini "her şeyden daha önemli" bir iş olarak gören Namık Kemal 1872'de *Kızlar* adlı

yazısında toplumun kızların eğitimi konusundaki algısı ve anlayışını şu sözlerle ortaya koyar (Akyüz,31 Aralık 2005):

"Kızların eğitimine ilişkin halkta bazı yanlış inanışlar ortaya çıkmıştır. Örneğin, bazıları, kızların görevlerini ancak evin iç işleriyle uğraşmak olarak görür ve böylece fakir kızların yalnızca mutfak, dikiş, tahta silmek vs. bilmelerini yeterli bulurlar. Zengin kızların işi ise bunları yapacak hizmetçilerin denetimi olduğu için onların da okuma yazma öğrenmelerine hiç gerek yoktur, derler. Bazıları da kadınların yalnızca ihtiyaç giderme ve neslin üremesi âleti olduklarını, onların eğitim ve öğrenim görmelerinin gereksizliği şöyle dursun, bir ölçüde zararlı bile olduğunu söylerler. Çünkü, böyle söyleyenlere göre, kadınlar, yaratılışlarındaki eksiklik nedeniyle öğrendikleri şeyleri ekseriya kötüye kullanabilirler."

Dönemin önde gelen aydınlarından Şemsettin Sami'nin bu dönemde yayımladığı *Kadınlar* adlı kitabında öne sürdüğü fikirler önemlidir. İnsan topluluğunun kadın ve erkeklerden oluştuğunu söyleyen Şemsettin Sami, kadınların cahil, tembel ve eğitimsiz bırakıldıkça insanlığın da medenileşemeyeceğini belirterek kadınların eğitilmesinin gerekliliğinin altını çizer (1311,34-46):

"Erkekler verilen (terbiye) eğitim yalnız kendi şahıslarında kalır, ölümleriyle yok olur. Kadınlara verilen eğitim ise çocuklarına ve gelecek nesillere de geçer. Erkekleri eğitmek gölge veren bir ağaç dikmek ise, kadınlara eğitim vermek hem gölge hem yemiş (meyva) verecek bir ağaç dikmektir. Gölge, kendi eğitilmişliğinden topluma yapılacak iyilik, meyva ise yetiştirilecek eğitim görmüş çocuklardır. Kadınları eğitmeksizin yalnızca erkekleri eğitmeye çalışan bir toplum kum üzerine temelsiz bir köprü kuran, yağmur yağdıkça köprüünün yıkıldığını görüp yeniden yapmaya mecbur olan bir adama benzer. Bir toplumun eğitiminin temeli kadınların eğitimidir. Kadınlar toplumun esasıdır. Uygarlığın oluşumu, toplumun mutluluğu kadınların eğitilmesine bağlıdır."

Kadınları ait oldukları toplumun ilerleme derecesi olarak nitelendiren *Abdülhak Hamid* (Tarhan), 1875 yılında basılan *Sabr ü Sebat* adlı oyununda eğitilmiş ve eğitimsiz kadın tiplerini bir evin harem kısmında buluşturarak, aralarındaki farkı göstermek ister. Kadınların konuşmalarından eğitim durumlarını anlamamanın mümkün olduğu oyunda Emsal Kalfa, Falcı Karı, Emine Molla ve Sabiha Hanım arasında ülkede yeni görülmeye başlayan tiyatro sanatı hakkında aşağıdaki konuşma geçer (Demircan,16 Ocak 2006):

Emsal Kalfa:- Ey Kadın, Kaleiçi'nde hani bir oyun varmış, tiyatroya mı ne diyorlar.

O da oynayacak mı?

Falcı Karı:- Tarator mu ha. O da var. O da oynayacak.

Sabiha Hanım:- Bence asıl tiyatro burası. Bizi burada görenler kendilerini tiyatroya zannederler.

Emine Molla:-Canım tarator da nedir? O nasıl şey öyle? Midelerde mi oynayacak?

Kadınların okutulması gerektiğini düşünen ve bilgisiz kadınların topluma zarar verdiğine inanan Abdülhak Hamid'in ilk dönem oyunlarından olan ve 1875 yılında basılan *İçli Kız*' da eğitimin gerekliliğini, kadınların cahil kalmalarına göz yuman kitleye Sabiha Hanım'ın ideal bir Tanzimat aydını olarak çizdiği babası Mesut Efendi tiplemesiyle dile getirir. Kızının okumasını destekleyen Mesut Efendi ile eğitim görmemiş yeni eşi arasında şu konuşma gerçekleşir (Demircan,16 Ocak 2006):

Mesut Efendi: -Sen bilmez misin ki insan derdini hasūd bildiği adama söylemek adil bir hakimin huzurunda sükut etmek kadar hamakat (ahmaklık) sayılır.

Raife Hanım: -O hasūd dediğiniz ne oluyor acaba?

Mesut Efendi: -Kendini bilmiyor musun? Bilmem ama senin için icat olunmuş bir söz olmalı. Behey İstanbullular! Bakınız terbiye etmediğiniz, okutmadığınız kızlarınızdan kocaları neler çekiyor? Ben şimdi bunun anasına babasına beddua etmem de kime ederim? Ah şurada evlenmek ister bir kaç kişi bulunsa da benim bu halimi görseler, acaba anlamazlar mı ki huyunu bilmediği bir karyı almak! Acaba anlamazlar mı?

Tanzimat döneminde kadınların eğitimsiz ve cahil olmaları basında da yer alır. Kadınların cehâleti ile bakımından sorumlu oldukları çocuklarının sağlığı arasındaki olumsuz ilişkiye dikkat çekilerek, kız ve kadınların eğitilmesinin gerekliliği üzerinde de durulmuştur. 1893 tarihinde *Hazine-i Fünun* adlı bir dergide yayımlanan makalede bir doktor şunları söylemektedir (Akyüz,31 Aralık 2005):

"Bizde kadınlar çocuk sağlığı kurallarını (bugünkü tabiriyle "hijyen") bilmedikleri gibi kendi sağlıklarını da sürekli tehlikeye atarlar. Örneğin, çocuk düşürmek çok tehlikeli iken yine de bu zararlı işi yaparlar. Bu, aileler için felâkettir. Kadınlarımız da, ebelerimiz de cahildir. Ayrıca, dilimizde çocuk eğitimine ilişkin kitap ve yayınlar pek azdır ve mevcut olanlar da kadınlarımızın anlayamayacağı şekilde yazılmıştır."

2.3. Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Kadar Kız Okulları

Bir önceki bölümde belirtilen görüşlere dayanarak Osmanlı eğitim sisteminde reform çalışmaları başlatılmıştır. Artık Osmanlı devlet adamları ve aydınları geri kalmışlığın nedenini eğitime gerekli önemin verilmemesinde ararken, Batılılaşmanın ve çağdaşlaşmanın gereği olarak eğitim sisteminde reform çalışmaları yapılmaya başlanmıştır. Söz konusu reform çalışmalarının ana hareket noktaları dinsel içerikli ilimden, Batılı anlamdaki bilime geçiş, genel olarak toplumda, özel olarak da eğitim sisteminde dünyevileşme, merkezileşme, sistematikleşme gibi temel dönüşümlerin gerçekleşmesi doğrultusundadır (Çakır,1996,219).

Tanzimat Dönemi, kadının ilköğretim dışında eğitim hakkına ulaştığı bir dönemdir. Kadınlara da erkekler gibi öğrenim hakkı veren eğitim kurumları bu dönemde açılır. Eğitim, devleti felakete gidişten kurtaracak yol olarak görülür. Sadece erkeklere yönelik değil kızlar için de çeşitli okullar açılır ve yaygınlaştırılır. Tanzimat Döneminde kız okulları, ilk ve orta öğretim, mesleki eğitim, gayrimüslim ve yabancı kız okulları başlıkları altında incelenmiştir.

2.3.1. İlk ve Orta Öğretim

a) Sıbyan Mektepleri / İbtidai Mektepler

Abdülmecit, 1845'te yayınladığı bir iradesinde, "*Eğitimin din ve dünya açısından herkese gerekli olduğunu*" ve "*halkın cehâletinin giderilmesi gerektiğini*", belirtiyor ve "*bunun için de sıbyan ve rüşdiye mekteplerinde (ilk ve orta öğretimin ilk dereceleri) yeni düzenlemeler*" yapılacağını ifade etmektedir. Bir Darülfünûn (Üniversite) kurulması fikrinin de yer aldığı irade şöyle devam etmektedir (Akyüz,31 Aralık 2005): "*Bu kurumların(sıbyan ve rüşdiye mektepleri) ilk ikisinde tüm Osmanlı vatandaşları dinî görevlerini ve kendi işlerinde kimseye muhtaç olmayacak kadar çeşitli hayat bilgilerini öğrenecekler, Darülfünûnda da daha üst düzeyde dinî ve müsbet bilimlerde uzmanlaşacaklar.*"

Bu iradeye göre, genel eğitim belli bir düzeye kadar zorunlu olacaktır. Darülfünun adlı bir yükseköğretim kurumu açılacak ve bu örgün eğitim içinde herkes din ve dün ya için yeterli bilgi edinecektir. Bütün bu düzenlemelerin bir sonucu olarak da şimdiye kadar göz ardı edilen, kendi haline bırakılan kızların eğitimine de el atılmış olunacaktır.

Sıbyan mektepleri ile ilgili en önemli teşebbüs 1869'da çıkarılan *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*'dir. Bu nizamnameye⁸ göre sıbyan mekteplerine devam mecburiyeti erkekler için 6-10, kızlar için 7-11 yaşları olarak belirlenir. 1876 Kanun-i Esasi ile kız çocuklarının okula gönderilmesi bir mecburiyet haline getirilir. Böylelikle kız ve erkek çocukların eğitim olanaklarından eşit yararlanmaları için ilk adım da atılır.

Bu kapsamda çocukların okula gelmelerinden veliler, öğretmenler, muhtar ve ihtiyar meclisi sorumlu tutulurken, okula gelmeyenler için ceza öngörülmüştür (Bilim,2002,218). Bir mahalle veya köyde iki sıbyan mektebi var ise, bunlardan birisi kızlara ayrılacaktır. Eğer yoksa kızlar da erkeklerin gittiği mektebe gidecek fakat ayrı sıralara oturacaklardır. Kız ve oğlan çocuklarının devam ettiği Sıbyan mektebinde, kız öğrenciler sınıftın bir tarafında erkek öğrenciler ise, diğer tarafında oturacaklardır (Koçer,1987,92-93). Ülkütaşır (1965,597), kız-oğlan karışık sıbyan okullarını şöyle betimler:

“(Kız, oğlan karışık ise) *Bu takdirde büyük ve loş dershanenin bir tarafında (başlar yazma yemenili-kızlar, diğer tarafında- püsküllü, püskülsüz ve ekseriya kalıbsız fesleri ile erkek çocuklara otururdu.*”

Söz konusu nizamname uyarınca mektep hocalarının kadın olması isteniyorsa da kadın öğretmenler yetişinceye dek yaşlı, tecrübeli, iyi ahlak sahibi erkek hocalardan faydalanılacaktır. 1880'lere kadar Sıbyan Mektebi bütün ilkokullar için kullanılırken 1880'li yıllarla birlikte geleneksel usulde eğitim yapan okullar için Sıbyan Mektepleri, modern usullerle eğitim yapanlar için ise *İptidai Mektepleri*

⁸ -11. Meşrutiyete kadar geçerli olan nizamname Türk Maarif tarihi açısından önemli bir dönemin başlangıcıdır. Nizamname 5 bölüm ve 198 maddeden oluşmuştur.

kullanılır. Kızlar için açılacak bu ilk mekteplerin ders programı ve düzeni erkek okulları ile aynıdır. Buna göre okutulacak dersler aşağıdaki tabloda yer almıştır (Somel,2000,226):

Tablo 2.1 **İlk kız İptidai Mekteplerinin Ders Programı**

Usul-u Cedide Vechile Elifba	Yazu talimi
Kuran-ı Kerim	Muhtasar Fenn-i Hesab
Tecvid	Muhtasar Tarih-i Osmani
Ahlaka Müteallik Rasail	Muhtasar Coğrafya
İlmihal	

Kaynak: Somel (2000), "Osmanlı Modernleşme Döneminde Kız Eğitimi" *Kebikeç*, sayı:10,s.226

Bu okullarda temel hedef ise, “*okur yazarlığı yaygınlaştırmak ve devlete-dine-padişaha sadakat değerlerini benimsetmek*” (Somel,2000,224). Eskiden sadece okumaya önem verilir, yazmanın üzerinde durulmazdı. Sıbyan Mekteplerini bitirenler hayata dair bilgilerden yoksundu. Türkçe okuma ve yazmayı bile beceremiyorlardı (Karal,1995,170). Osman Ergin(1977,84), Osmanlı eğitiminde asıl önemli noktanın Kur’an ı ezberleme olduğunun altını çizerek dokuz yaşındaki bir çocuğun üç senelik eğitimi sonucunda; hala okuyamadığını, hatta harfleri bile tanıyamadığını sadece Kur’an dan sureleri ezbere bildiğini belirtiyordu.

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi’nin ardından ilköğretim mecburiyetinin 1876 anayasasında bir anayasa maddesi olarak yer alması kız ve erkek çocuklar için eşit eğitimin hukuken mümkün olabilmesi açısından dikkat çekicidir.

b) Kız Rüşdiyeleri

Tanzimat Fermanından farklı olarak 1856’da yayımlanan *Islahat Fermanı* programında eğitime önemli bir yer verilmiştir. *Islahat Fermanı*’nda (Bilim,1984,25); “*Her okul herkese açık olacak, cemaatler kendi kültür ve yazılarına uygun okullar açabilecekler, fakat bütün okulların programları ile öğretmenleri Meclis-i Maarif’in denetiminde tutulacak.*” ifadesi yer almıştır.

Islahat Fermanı'nın etkisiyle okul sayısında ciddi bir artış olmuştur. Osmanlılarda ilk zamanlarda ilkokul üstü hazırlık okulu demek olan rüşdiyeler, daha sonraları ortaokul karakterine sahip bir öğrenim kurumu olarak kabul edilmiştir. İlk kız rüşdiyesi olan Cevri Usta İnas Rüşdiyesi⁹ 1858 yılında açılmıştır (F. Unat, 1964, 43). Hükümet kız rüşdiyelerinin açılma amacını şöyle açıklamıştır (O. Ergin, 1977, 458; Karal,1995,172):

“Okuyup yazmanın erkek ve kadınlar için elzem olup geçinmek için ağır işler gören erkeklerin ev işlerinde rahat etmeleri ancak kadınların dahi din ve dünyalarını bilerek kocalarının emirlerine itaat etmeleriyle ve istemediklerini yapmaktan sakınmalarıyla iffetlerini koruyup kanaat ehli olmalarıyla mümkün olacaktır.”

Yukarıda da görüldüğü gibi asıl amaç iyi bir ev kadını yaratmaktır. Eğitim olanağı verilmeyen kızlardan bilgili olmaları beklenemez. İyi bir ev kadını yetiştirmek için açılan rüşdiyeler, ülke geneline yayılamaz. Rüşdiyelerin hemen hemen tamamına yakını İstanbul'da açılır. 1294 (1877) yılı devlet salnamesine göre İstanbul'da mevcut olan 9 kız rüşdiyesine 309 kız öğrenci devam eder (Somel,2000,228). İstanbul dışında Hanya, Selanik ve Yenişehir (Tırhala Sancağı)'de kız rüşdiye okulları vardır¹⁰. 1870'lerden sonra taşrada da önemli merkezlerde rüşdiyeler açıldıysa da özellikle kadın öğretmen bulunmasındaki güçlük nedeniyle gelişmeleri yavaş olur, hatta Isparta'da 1875'te açılan kız Rüşdiyesi kadın öğretmen olmadığı için kapanır (Akyüz,1994,151). Kadın öğretmen sayısının yetersiz olmasından dolayı okullar Anadolu'da yaygınlaştırılmaz. Gerek Ermeniler gerekse Rumlar kız çocukları için çeşitli okullar açarken aynı şansa Müslüman Osmanlı kızları sahip olamamıştır. XIX. yüzyılda gerek Trabzon gerekse Samsun'da kızlar için Rum ve Ermeni okulları ve bu okullarda görev yapan bayan öğretmenler

⁹ -Bu rüşdiyeye Sultanahmet [At Meydanı] Kız Rüşdiyesi de denilmiştir.

¹⁰ - Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin yirmi ikinci maddesi kız rüşdiye okullarının kurulmasına yönelik bilgi verir : “Büyük şehirlerde halkı İslam ise sırf İslam, sırf Hristiyan ise yalnız Hristiyan birer kız rüşdiyesi olacaktır. Halkın bir kısmı İslam bir kısmı Hristiyan olan kasabalarda ise Hristiyan rüşdiyesi ayrı, Müslüman rüşdiyesi ayrı yapılacaktır.Bu şekilde halkı karma olan şehirlerde rüşdiye okulu bulunacak olan halkın adedi 500 haneyi geçmesi gerekmektedir.Bu okulların yeniden kurulması şimdilik İstanbul'a ve sonra'da il merkezi olan yerlere mahsustur.Diğer Müslüman olmayan halk dahi aynı kurallara uyarlar.” Bkz. Koçer (1987), *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu*, Ankara, Uzman Yayınları, s.93.

mevcud iken, sözü edilen yerlerde Müslüman Osmanlı kızlarının devam edeceği okullar dahi yoktur (Şaşmaz,1997,43).

Halk rüşdiyelere pek fazla ilgi göstermemiştir. Afet İnan (1982,88), devletçe alınan karar doğrultusunda kız çocuklarını okula gönderme mecburiyetine rağmen okullara giden kız öğrenci sayısının azlığını; 11-13 yaşları arasında kız çocukların erkeklerden saklanma çağlarına erişmiş olmalarına ve bu okullar da çalışan öğretmenlerin erkek olması yüzünden ailelerin tutucu ve halkın bu uygulamayı hoş görmemesi ile ilişkilendirir. Afet İnan (1982,89), bu sonuca da Maarif Nazırı Saffet Paşa'nın Darülmuallimat'ın açılış törenindeki şu nutku ile ulaşır:

“Yedi adet kız rüşdiyesi açılmıştır. Ancak bunların öğretmenleri erkek olduğu ve yaşları 9-10'u aşan kızlar erkeklerden kaçma çağında buldukları için bu mektepler de iki yıldan fazla durmayacaklar ve bu müddet için de کافی derece de bilgi elde edemeyeceklerdir. Kızların rüşdiye mekteplerinde dört yıl okumaları, hocalarının kendi cinsinden olmalarına bağlıdır.”

1869'da yayımlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ilk öğretimin yanı sıra orta öğretime de bazı düzenlemeler getirmiştir. Buna göre başta İstanbul olmak üzere büyük şehirlerin her birinde birer kız rüşdiyesi açılması kararlaştırılırken, bu okullardaki öğretmenler de ilke olarak kadınlardan oluşacak, ancak gerekli kadın öğretmenler yetişinceye değin yaşlı ve ahlak sahibi erkek öğretmenler eğitimi üstleneceklerdir. Eğitim süresi 4 yıl olarak belirlenmiş olan kız rüşdiyelerinde aşağıda belirtilen dersler konulmuştur (Akyüz,1994,144):

Tablo 2.2 1869 Maarif –i Umumiye Nizamnamesi'ne Göre Kız Rüşdiyelerinde Okutulacak Dersler

Mebadi-i Ulum-u Diniyye	Hesab ve Defter Tutmak Usulü
Lisan-ı Osmani Kavaidi	Nakişa Medar Olacak Dercede Resim
İmla ve İnşa	Musiki (Mecbur Değildir)
Müntehabat-ı Edebiyye	Tedbir-i Menzil
Muhtasar tarih ve Coğrafya	Ameliyat-ı Hiyatiyye
Mebadi-i Kavaid-i Arabiyye ve Farisiyye	

Kaynak: Akyüz (1994), *Türk Eğitim Tarihi*, İstanbul, s.144.

Ders programı incelendiğinde kızlara yönelik olarak açılan rüşdiyelerin programında sadece ev düzenine yararlı olacak derecede, oldukça sınırlı bir düzeyde matematik bilgisine yer verilmiş ve tarih ile coğrafya gibi genel kültür konuları tek bir genel ders çerçevesinde birleştirilmiştir (Somel, 2000,227).

1870'lerde kız rüşdiyelerinin müfredatlarında Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nden farklı bazı değişiklikler göze çarpmaktadır. Bu dönemdeki ders programları daha sade hale getirilerek daha gerçekçi ve özlü bir müfredat hazırlanmış ayrıca din dersine ayrılan ders saati de azaltılmıştır. 1873 yılında kız rüşdiye mekteplerinde uygulanan ders programı aşağıdaki gibidir (Somel,2000,228):

Tablo 2.3 1873 Yılı Kız Rüşdiye Mektepleri Ders Programı

1.Sene	2.Sene	3.Sene	4.Sene
Arabi	Arabi	Arabi	Arabi
Farisi	Farisi	Farisi	Farisi
Ta'dad ve Terakim	Hesab	Hesab	Hesab
Ahlak	Coğrafya	Coğrafya	Coğrafya
İlmihal	Kıraat-ı Türkiye	Kıraat-ı Türkiye	Kıraat-ı Türkiye
Sülüs Hattı	Sülüs Hattı	Sülüs Hattı	Sülüs Hattı
Nakış	Rık'a Hattı	Rık'a Hattı	Hıyyatiyye
	Nakış	Nakış	Nakış

Kaynak: Somel(2002), "Osmanlı Modernleşme Döneminde Kız Eğitimi", *Kebikeç*, sayı 10, s.228.

II. Abdülhamid döneminde rüşdiyeler ile ilgili olarak bir çalışma yapılmış; bu çalışma uyarınca kız ibtidai ve rüşdiye okullarının 6 yıllık eğitim yapan tek bir okula dönüştürülme işlemi denenmiştir. Bu tür okullara 1895 sonrası Merkez Rüşdiyesi denilmiştir. Belgelere göre bu okulların İstanbul'da kurulduğu anlaşılmakta; taşrada kurulduğuna dair bir kanıt bulunmamaktadır (Kodaman,1991,98).

c) Kız İdadileri

Rüşdiyelerin sayılarının artması ve İstanbul'da bazı meslek okulları ve yüksek okulların açılması rüşdiye üstü bir okulun kurulmasını zorunlu kılmıştır. Hem toplumun genel eğitim seviyesini yükseltmek, hem rüşdiye üstü, yükseköğrenim altı ara bir öğretim kurumunu açmak, müslim-gayrimüslim tüm Osmanlı tebasının çocuklarının eğitim göreceği okulların getireceği siyasi fayda idadilerin açılmasında önemli bir etken olmuştur.

Bu bağlamda 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde idadilere yer verilmiş ve 33. ila 50. maddeler arasında bu okullarla ilgili hükümler yer almıştır. Bu hükümlere göre 1000 haneyi geçen yerlerde birer idadi açılması, rüşdiyeyi bitirmiş müslim ve gayrimüslim çocukların bu okullara girmesi, öğrenim süresinin 3 yıl olması ve görülecek dersler gibi konular belirlenmiştir (Kodaman,1991,115).

Kızlar için lise düzeyinde eğitim veren ilk idadinin açılması konusunda çeşitli tartışmalar vardır. Bazı araştırmacılara göre kızlar için ilk idadi II. Abdülhamid döneminde Münif Paşa'nın¹¹ nazırlığı sırasında 13 Mart 1880'de açılmıştır (F.Unat,1964,46). Buna karşın kızlar için ilk idadinin 1911'de (Akyüz,1994,233) açıldığı da iddia edilmektedir.(Bu okul 1913'te İstanbul İnas (kız) Sultanisi adını almıştır. İstanbul dışında da Kız Sultanisi yoktur.)

1880'li yıllarda Manastır ve İstanbul'da kızların devam edebileceği özel idadiler açılır. Ancak bu dönemde (II.Abdülhamid) genel kültür dersleri ile el ve ev işlerinin öğretildiği idadilerin sayısı azdır. Bu okulların sayısının azlığının nedeni halkın bu okullara ilgisinin fazla olmamasına bağlanmaktadır. Çünkü kızlar idadide okuyacak yaşa gelinceye kadar evleniyorlar, evlenmeseler dahi halk kızlarını o yaşta okula göndermek istemez. Kızlarını okutmak isteyen aileler de kızlarını bir meslek sahibi yapmak için Kız Öğretmen Okulunu tercih ederler (Kurnaz,1991,18).

¹¹ -II. Abdülhamid Dönemi Maarif nazırı olan Münif Paşa, özellikle öğretmen yetiştirme problemi ile meşgul olmuştur.1824'te doğan Münif Paşa, Mısır, Antep ve Şam'da eğitim gördükten sonra Berlin Üniversitesi'ni bitirmiştir.

2.3.2. Mesleki Eğitim

İlk defa Tanzimat Dönemi'nde kızlara mesleki eğitim vermeye başlanmıştır. Bu bağlamda kızlara meslek kazandırmak için çeşitli meslek okulları açılmış; böylece buradan mezun olan kızların meslek sahibi olmaları ve sosyal hayatta ve çalışma hayatında aktif olarak yer almaları hedeflenmiştir.

a) Ebe Mektebi

Kadınların kamusal yaşama dahil edilmesine yönelik ilk adım 1842 yılında Tıbhane-i Amire bünyesinde açılan Ebe Mektebi olmuştur. 1826'da açılan Tıbbiye'de cerrahi dersi sırasında ebelik de gösterilmiş, erkek ebeler yetiştirilmeye başlanmıştır. Kadın ebelerin yetiştirilmesine, ancak 1842'de izin verilmiştir.

Avrupalı ebelerin eğitimci olarak görev yaptığı Tıbbiye Mektebi'nde 1843 yılında başlayan iki yıllık ebelik eğitimi sonucu, 10 Müslüman ve 26 Hıristiyan kadın ebe 1845'te mezun olmuş ve padişah huzurunda diplomalarını almışlardır. 1862'de şimdiki Gülhane Parkı içinde bulunan bir bina doğum kliniği haline getirilerek, o zamana dek teorik olarak verilen ebelik ve kadın hastalıkları dersleri sınırlı da olsa pratiğe geçirilmiştir. Bu okullara kabul şartı olarak okuma-yazma şartı bile aranmamıştır. İlkokul mezunu olma şartı ancak II. Meşrutiyet'ten sonra aranacaktır. Okullarda uzun süre eğitimler mankenlerin üzerinde verilmiştir. 1895'ten sonra eğitim programına hastabakıcı dersleri de katılmıştır. 1905'te ise Askeri ve Mülki Tıbbiyeler Haydarpaşa'ya nakledilince boş kalan binada Kadırga Veladetnamesi adı altında bağımsız bir ebe mektebi ve doğumhane açılmıştır (O.Ergin,1977,543).

Ebe Mektebi mezunları Osmanlı İmparatorluğu'nda mesleki eğitim gören ilk hanımlar ve kadınların kamusal alana dahil edilmesine yönelik ilk adım olarak kabul edilebilir (Caporal,1982,105;Somel,2000,224).

b) Kız Sanayi Mektepleri/İslahhaneler

Kadınların el becerilerini geliştirmek ve bunlardan ekonomik fayda sağlamak amacıyla kurulmuş olan Kız Sanayi Mektepleri mesleki eğitim bakımından önemi yadsınamaz ve bahsedilmeye değer kurumlar olarak karşımıza çıkar.

Kız Sanayi Mekteplerinin ana nüvesini Mithat Paşa'nın özellikle öksüz kız çocuklarının bir meslek edinmesi ve ordunun dikim ihtiyacını karşılamak için kurduğu ve başlangıçta *İslahhane* adını taşıyan sanat okulları oluşturur. Mithat Paşa 1860'ta Niş, 1864'te Sofya ve Rusçuk'ta ıslahhaneler açtıktan sonra 1865'te yine Rusçuk'ta bir *Kız Sanayi Mektebi* açılmasına öncülük etmiştir¹². Söz konusu sanat okullarının İstanbul'da açılması erkekler için 1868'i kızlar için ise 1869'u bulmuştur. İstanbul'da kızlar için açılan bu mektebin kuruluş amacı, ordunun ihtiyaçlarını karşılamak yani Yedikule'deki fabrikalara gerekli olan işçi teminini(askere sargı ve çamaşır dikmek) sağlamaktır (O.Ergin,1977,686).

Kız Sanayi Mekteplerinde öğrenim süresi 5 yıldır. Ancak bu öğrenim süresi Maarif Nezareti tarafından genel bilgi derslerinin arttırılmasıyla 1900 yılında 7 yıla çıkartılmış, programları da genişletilerek genel kültür dersleri arttırılmıştır. Sabahları genel bilgiler, öğleden sonra el işi, piyano, müzik gibi dersler verilmiştir. Yatılı olan kız sanayi okullarına ilk yıllarda yalnızca yetimlerin kız çocukları alınarak her türlü giderleri devlet tarafından karşılanmıştır. 1904'te çıkarılan bir irade ile ekonomik durumu iyi ailelerin çocukları da gündüzlü öğrenci olarak kabul edilmiştir (F.Unat,1964,80).

c) Darümuallimat (Kız Öğretmen Okulu)

Kızların eğitimi için ortaöğretim seviyesinde sayılabilecek olan rüşdiyelerin 1859'da açılmaya başlaması gerçekten önemli bir gelişme olmakla birlikte bazı

¹² -Akyüz, 1859'da İstanbul'da açılan ve ilk kız rüşdiyesi olan Cevri Kalfa Mektebi'nde, "kadınlara mahsus sanayi" dersi okutulması kararlaştırıldığı için, bu girişimi kızların teknik öğretimi ile ilgili ilk olarak nitelendirir. Bkz.Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, İstanbul,1994, s.151.

sorunları da beraberinde getirmiştir. Şöyle ki söz konusu yeni okullara yeni bilgilerle donatılmış öğretmenlerin nereden sağlanacağı sorusu en önemli sorunu teşkil etmektedir. Bu problemin çözümü için ilk erkek rüşdiye okulunun açılışından sonra on yıl kadar beklenmiş ve sonunda erkek rüşdiyelerine öğretmen yetiştirmek için 1848’de *Darülmualimin* açılmıştır. Aynı problem kız rüşdiyeleri için de geçerlidir. Yani kız rüşdiyeleri de yeni bilgilerle donatılmış yetkin öğretmen sıkıntısı çekmektedir. Fakat kız rüşdiyelerinin erkek rüşdiyelerinden farklı olarak ek bir problemi daha vardır. İslam dinine göre artık ergenlik çağına girmiş olan genç kızların tesettüre girmeleri ve yabancı erkeklerle aynı ortamda bulunmamaları gerekir (Taşkiran,1973,28). Bu nedenle de rüşdiyelerde derse giren öğretmenlerin kadın olması gereklidir. Bu sorun kız rüşdiyelerinin ilk yıllarında “iyi ahlaklı ve yaşlı” erkek öğretmenlerden istifade edilerek aşılmaya çalışılmış; sadece dikiş, nakış gibi bazı eliş dersleri için müslim ve gayrimüslim kadın öğretmenler (ustalar) çalıştırılmıştır. Ancak bu geçici çözüm sorunu halletmeye yetmemiş; kız rüşdiyelerine yukarıdaki dini sebeplerden dolayı rağbet olmamasına yol açmıştır.

Sorunu çözmek ve daha fazla kız çocuğunun rüşdiyelerde öğrenim görmesini sağlamak ve söz konusu okullara kadın öğretmen yetiştirmek amacıyla *Darülmualimat* açılmıştır. 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi’nde belirtilen *Darülmualimat* 26 Nisan 1870’te dönemin Milli Eğitim Bakanı Saffet Paşa’nın konuşması ile eğitime başlamıştır. Kızların eğitimi için çok önemli bir adım olan *Darülmualimat*’ın açılışında Eğitim Bakanı Saffet Paşa’nın yaptığı konuşma kızların eğitiminin o dönemde nasıl algılandığı ve tarihsel süreci özetlediği için çok önemlidir. Bu nedenle bu konuşmanın günümüz Türkçesine sadeleştirilmiş özetini aynen Akyüz’den (2002,21-22) aktarmak faydalı olacaktır:

"Kadınlar, yaratılışları gereği her türlü saygıya lâyık oldukları gibi, eğitim öğrenim görmelerine de özen göstermek gerekir. Çünkü bir çocuk beşikten okula başlayıncaya dek yalnızca annesinin eğitiminin altındadır ve bu süre içinde çocukların zihnini meşgul edecek bir şey olmadığından duydukları zihinlerine yerleşir. Bu nedenle annelerin çocuk eğitiminde büyük bir payı olduğu açıktır.

Doğu ülkelerinin erkek ve kadınları, kişisel akıl ve yetenek bakımından her türlü sosyal ve müsbet bilimi öğrenmeye ve her çeşit meslek ve sanatı ileri düzeye götürmeye yetkin

oldukları halde, şimdiye kadar bu alanlarda geri kalmaları, özellikle kadınların eğitiminden hiç nasiplerini alamamaları, yalnızca, öğrenim olanakları yokluğundan kaynaklanmıştır. Çünkü, Osmanlı Devleti'nde şimdiye kadar kadınlar için orta düzeyde okullar bulunmadığından, kız çocukları sekizer onar yaşlarına kadar sıbyan mekteplerine devam ederek harekeli (işaretlenmiş) yazıyı okuyacak kadar kalırlar, kimileri de evlerinde bazı dinî metinleri okumayı öğrenirlerdi. Bundan daha ileri düzeyde onlar için okul bulunmadığından, zavallı kızlar bu halde kalırlardı.

Oysa, kadınların bilim öğrenerek yaratılışlarını süslemelerine hiç bir engel olmadığı gibi, 'bilim öğrenmek erkek ve kadın her Müslüman'a farzdır' hadisi, kadınların da erkekler gibi öğrenim görmelerini gerektirir. İyi bir eğitim görmüş ve dünyanın durumunu tanımış olan kadınların her zaman namus ve saygınlıklarını korumayı kendilerinin en önde gelen görevi bileceklerine şüphe edilemez. Bir çok sanat ve bilgi vardır ki bunları yaparak hayatını kazanmaya kadınların örtünmüş olması asla engel değildir. Avrupa'da yüz binlerce kız ve evli kadın evlerinde çeşitli el işleri yaparak geçimlerini sağladıkları halde, İslâm kadınlarının böyle şeyler yapmamaları ve bir maddî kazançtan yoksun olmaları üzüntü vericidir.

İstanbul'da kız çocukları için okullar olmadığından onlar erkek çocuklarla beraber okuyorlardı. Bunda bazı sakıncalar görülerek geçen yıl erkek ve kız çocuklar ayrılmış ve eğitim sever Padişahımızın sayesinde İstanbul'un çeşitli yerlerinde 7 adet kız Rüşdiyesi açılmıştır. Fakat bunların öğretmenleri erkek olduğu için, yaşları 9 ve 10'u geçen kızlar, örtünme gerekçesiyle bu okullarda iki yıldan fazla kalamayacaklardır. Oysa, iki yılda yeterli düzeyde bilgi öğrenemeyecekleri açıktır. Bu nedenle, kızların kız Rüşdiyelerinde 4 yıl kalabilmeleri öğretmenlerinin kadın olmasına bağlıdır.

İşte, bundan böyle, gerek kız sıbyan, gerek kız Rüşdiye mekteplerine kadın öğretmenler yetiştirmek amacıyla bir Darülmualimat kurulması gerekli olmuş ve bu husus Maarif-i Umumiye Nizamnamesinde yer almıştır. Bugün, uğurlu olması dileği ile açılışını yaptığımız bu okuldur. Daha sonra, Gayrimüslim kız mektepleri için de kadın öğretmenler yetiştirilmek üzere başka sınıflar da açılacak, ve gerekli öğretmenler sağlanacaktır. Bu Darülmualimat, Padişahımızın en yüce kuruluşlarından biridir ve kadınların eğitimine sonsuz yararlar sağlayacaktır."

Darülmualimat, sıbyan ve rüşdiye şubesi olarak ikiye ayrılmaktadır. Sıbyan şubesinin öğrenim süresi iki, rüşdiye bölümünün ise üç yıldır. Mezun olan sıbyan

mektebi hocaları, tekrar bir imtihana girerek eğer isterlerse rüşdiye şubesine devam edebilme hakkına sahiptirler (O.Ergin,1977,668).

Devlet, kızların okumasını teşvik etmek için ihtiyaç sahibi kimselere bugünkü krediye benzer bir maaş -ilkokul kısmında okuyanlara ayda 30, ortaokul kısmında okuyanlara ise ayda 60 kuruş- verir. Bu maaşın karşılığı olarak da mezuniyet sonrası en az beş yıl mecburi hizmet yükümlülüğü getirilir. Hizmet yapamayacak olanlardan verilen kredi geri istenir (Temelkuran,1970,62).

Tablo 2.4 1869 Yılı Maarif-i Umumiye Nizamnamesine Göre
Darülmualimat'ta Okutulacak Dersler

Sıbyan Şubesi	Rüşdiye Şubesi
Mebadi-i Ulum-u Diniye	Mebadi-i Ulum-u Diniye
Kavaid-i Lisan-ı Osmani ve Kitabet	Kavaid-i Lisan-ı Osmani ve Kitabet
Usul-u Talim	Arabi ve Farsî
Her Cemaatin Kendi Lisanı	Her Cemaatin Kendi Lisanı
Risale-i Ahlak	İlm-i Ahlak
Hesab ve Defter Tutmak Usulü	Tedbir-i Menzil
Tarih-i Osmani ve Coğrafya	Tarih ve Coğrafya
Malumat-ı Nafia	Mebadi-i Ulum-u Riyaziye ve Tabiiye
Musiki	Resim
Dikiş ve Nakış	Musiki
	Enva-ı Ameliyat-ı Hıyyatiyye

Kaynak. Somel (2000), "Osmanlı Modernleşme Dönemi'nde Kız Eğitimi", *Kebikeç*, sayı:10, s.234

Yaşlı ve ahlaklı erkek öğretmenler kızların bulunduğu diğer eğitim kurumlarında olduğu gibi Darülmualimat'ta da görev yapar. Darülmualimat'ta çalışan erkek öğretmenler ile kadın öğretmenler birbirlerini görmez. Erkek öğretmenler kendi odalarından gözcü eşliğinde derslere girip çıkarlar (Sakaoğlu,1994,566).

1879 yılında müfredat programına *usul-i tedrisi* dersi eklenerek ve bu dersin öğretmenliğini önce Aristokli Efendi daha sonra ise Ayşe Sıdika Hanım yapar. Aynı yıl ilk kadın müdür olarak Fatma Zehra Hanım atanır.

1895-96 yıllarında ise Darümuallimat'ta yeni bir ders programı düzenlenmiş *-Ahlak, ilm-i eşya, mevaalid ve ulum-u Tabiiye, Hıfz-ı sıhha, musiki, mamulat, Usul-u Tedris-* ve bu okuldaki eğitim daha profesyonel bir hüviyet kazanmıştır (Berker,1945,140). Ayrıca getirilen yeni düzenlemeye göre söz konusu okula sadece rüşdiye mektebi mezunlarının kabul edilmesi öngörülmüştür. Darümuallimat'ın öğretmen, öğrenci ve mezun sayıları hakkında aşağıdaki tablo yol gösterici niteliktedir (Kurnaz,1991,25).

Tablo 2.5 Darümuallimat'ta Öğretmen, Öğrenci ve Mezun Sayısı(1871-1882)

Yıl	Mezun Sayısı	Bayan Öğr. Sayısı	Erkek Öğr. Sayısı	Öğrenci Sayısı
1289 (1872-73)	-	8	50	20
1290 (1873-74)	2	-	-	17
1291 (1874-75)	2	5	31	20
1292 (1875)	2	6	58	8
1293 (1876)	2	6	62	9
1294(1877)	2	6	50	5
1295(1878)	3	-	37	-
1296(1878-79)	3	4	46	-
1297(1879-80)	3	4	25	-
1298(1880-81)	2	5	16	-
1299(1881-82)	-	-	67	15

Kaynak: Kurnaz (1991), *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını*, Ankara, s.25.

1881-1882 de kapalı kalan okul ertesi yıl açılarak başka bir binaya taşınır. Yeni bir yönetmelikle eğitim öğretime başlayan okulun öğretim kadrosunda bayan öğretmenlerin sayısı giderek artar. Sıbyan ve Rüşdiye şubelerine göre öğretmen, öğrenci ve mezun sayıları farklılık göstermektedir (Kurnaz,1991,25).

Tablo 2.6 **Darülmualimat'ta Öğretmen, Öğrenci ve Mezun Sayısı(1882-1888)**

Yıl	Sıbyan Şubesi			Rüşdiye Şubesi		
	E. Öğr.	H.Öğr.	Öğrenci	E.Öğr.	H.Öğr.	Öğrenci
1300 (1882-83)		4	103	4	3	26
1301 (1883-84)		4	101	8	3	42
1302 (1884-85)		7	128	7	6	31
1303 (1885-86)		6	122	3	5	61

Kaynak: Kurnaz (1991), *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını*, Ankara, s.25.

Darülmualimat'ın açılışı Osmanlı Devleti ve toplumu açısından iki yönden çok önemlidir. Birincisi bu okulların açılmasıyla kız öğrencilerin eğitim imkanı artmıştır. Böylece yukarıda belirttiğimiz dini nedenlerden dolayı pek rağbet edilmeyen kız rüşdiyelerinin öğrenci sayısında bir artış sağlanarak daha çok Osmanlı kızının eğitim alması amaçlanmıştır. Darülmualimat'tan mezun olan kadın öğretmen sayısının çoğalması kız rüşdiyelerinin de mevcudunun artmasına dolayısıyla da kızlar arasındaki okullaşma oranının yükselmesine yardımcı olmuştur. Darülmualimat'ın açılmasının diğer önemli sonucu sosyo-ekonomik açıdandır. Şöyle ki söz konusu okullardan mezun olan kızlar kız rüşdiyelerine öğretmen olarak atanacak; böylece de kadınların çalışma hayatında istihdam edilmesi şansı doğacak; bu da kadının kamusal alanda daha sık ve yoğun olarak yer almasına neden olacaktır. Berkes (1973,204) ve Ortaylı (1983,183), kız rüşdiyelerin açılmasıyla kadınlar arasında da meslekleşmeye yönelik yolun açıldığından hareketle kadınların okullarda gerek öğretmen gerekse müdire olarak görev yaparak çalışma yaşamına girdiğini belirtir.

2.3.3. Gayrimüslim ve Yabancı Kız Okulları

Gayrimüslimler ve yabancılar Tanzimat'ın ilanı ile eğitimde de aşama kaydederler. Tanzimat döneminden önce ve bu dönemde ülkede açılan gayrimüslim ve yabancı özel öğretim yapan bir çok kız okulu vardır. Islahat Fermanının yayınlanması ile okulların sayıları artar. Pek çok ülke Osmanlı ülkesinde okul açmak

için adeta yarışa girer. Kuşkusuz bu yarışta devletlerin siyasal, kültürel ve ticari çıkarlarına hizmet etme amaçları en önemli itici güç olmuştur (Sakaoğlu,1991,90).

1870’li yıllarla birlikte yabancıların Osmanlı Devleti’nde okul açma çabası daha artar. Kocabaşoğlu (1989,119) bunun nedeni olarak; “*hasta adam*“ olarak lanse edilen Osmanlı Devleti’nin parçalanması ve bu gerçekten yola çıkılarak yabancıların okullar aracılığı ile parçalanmış devletteki çıkarlarını koruma isteğini işaret eder . Bu tezine en çarpıcı örnek olarak Amerikan okullarını verir. 1870’ de Anadolu’daki Amerikan okullarının sayısı 220 iken 1900’li yıllarda bu sayı 378’e yükselir (1989,157).

Yabancıların açtığı kız okulları esas olarak ortaöğretim düzeyindedir. Özellikle varlıklı, ileri gelen Türk ailelerinin çoğu kızlarını bu okullara göndermişlerdir. Gayrimüslimler de okul açılmasında yabancılardan geri kalmamış, pekçok okul ardarda hizmete sokulmuştur. Rumlar, Heybeliada ve Fener’de; Ermeniler de Osmanlı Devleti’nin çeşitli illerinde okullar açarlar. Ermenilerin 1859 da İstanbulda 42 okulu vardır. Üstelik Ermeniler açılan diğer yabancı okullardan farklı olarak okullarında Türkçe eğitimi de verirler (Sakaoğlu,1991,92).

Yabancıların açtıkları okullara Türklerin ilgisi fazla olmuştur. Bu tür okulların Türk ailelerini cezbetmesinin ana nedenleri ise, yabancılara ait söz konusu özel okulların devlet okullarından daha disiplinli olması, daha etkili bir müfredat uygulaması ve bunun yanı sıra bir iki yabancı dili iyi derecede öğretebilmesidir. Özellikle bu okullar devletin son dönemlerinde ileri gelen Türk aileleri için çok önemlidir. Tanzimat’ın beraberinde getirdiği Batılılaşma akımının etkisi altında kalanlar için Batı, yalnızca maddi olarak gerçekleştirdikleriyle değil, manevi ve kültürel değerleriyle de medeniyetlerin en iyisidir. Bu medeniyeti en iyi şekilde öğrenmenin, tanımanın ve özümsemenin de en iyi yolu bu medeniyetin dilini öğrenmek ile mümkündür.

Bu düşünceden hareketle Osmanlı ülkesinde bulunan gayrimüslim ve özellikle yabancı kız okullarında bir çok Türk kızını öğrenim görmüştür. Bunlar,

"yabancı dil bilen", "Batıyı tanıyan", aydın bir kadın kitlesinin oluşmasına ve toplumun bilinçlenmesinde ve özellikle de kadının hak ettiği sosyal konumu kazanmalarında önemli roller oynamışlardır.

Yabancı kız okullarından mezun olan Türk kızlarından olan Halide Edip, kadının bilinçlenmesi ve sosyal hayata dahil olması konusunda önemli roller üstlenmiştir. Öte yandan bu okullarda okuyan Türk kızlarından bazılarında ise din ve milliyet bağlarının zayıfladığı ve bu kızların kendi toplumları ve toplumların değerlerinden uzaklaşarak milli benliklerini kaybettikleri görülmektedir. *Müfide Ferid*'in *Pervaneler* (1340,5) adlı kitabında kız kardeşi Amerikan Mektebi'ne giden ağabey okulda okuyan Türk kızlarının yabancılaştığını "... Bu Amerikan Mektebine girenler artık aileleri, muhitleri, memleketleri için yabancı oluyorlar." sözüyle dile getirmekte ve yabancılaşmadan neyi kastettiğini şöyle açıklamaktadır:

"(yabancılaşma) Nasıl olacak o mektebe gidenlerin hepsi ahlakına ve mektebde geçirdiği müddete göre bir istihaleye (başkalaşmaya) uğruyor. Fakat çocukluktan itibaren orada büyüyenler her halde Türklükten sıyrılıyorlar ve Amerika mukallidi (taklitçisi) oluyorlar. Bu muhakak."

2.3.4. II. Abdülhamid Dönemi'nde Kızların Eğitimi

II. Abdülhamid¹³ döneminde ilköğretim meselesi anayasada yerini alır ve böylece, kız ve erkek öğrenciler için eşit öğretim hukuken mümkün kılınır. II. Abdülhamid devrinde sıbyan mekteplerinin yerini ibtidâi mektepleri alır. 1906-1907 yıllarında, ülke çapındaki okul sayılarına bakıldığında resmi ve özel toplam 4659 erkek ibtidâi, 349 kız ibtidâi, 5073 karma ibtidâi okulu vardır (Kurnaz,1991,9).

¹³- II.Abdülhamid Dönemi'nde, birçok meslek ve sanat okulu açılır. Mekteb-i Hukuk, Mekteb-i Mülkiye, Mülkiye Baytar Mektebi, Sanay-i Nefise, Lisan Mektebi, Ticaret Mektebi, Ziraat Mektebi gibi çeşitli mektepler açılır. Şehzadelerin eğitimi için Şehzadegan, aşiret çocuklarının eğitimi için Aşiret Mektepleri açılır. Yerli ve yabancı özel öğretim büyük bir gelişme gösterir. Özel okulların altın çağını yaşadığı II.Abdülhamid döneminde, rüşdiye düzeyinde ilk özel mektep 1881'de İstanbul'da öğretim hayatına başlar. 1903 yılında İstanbul'da özel Türk okullarının sayısı yirmi sekizi bulur. Osmanlı Devleti'nde ilk kez özel eğitim alanında bir girişimde bulunulur, dilsiz, sağır ve amalar için okullar açılır.

Eğitim ve öğretim sadece İstanbul için değil tüm Anadolu için yapıldığı bu dönemde, kızlara yönelik rüşdiye mekteplerinin sayısı artış gösterir. Kız rüşdiyelerinin İstanbul dışına götürülmesi II. Abdülhamid devrinde gerçekleştirilir. Kız rüşdiyelerinde kadınların yöneticilik yapmaları ise 1871-72 tarihlerinde olur. Bu tarihte Fatma Hanım'ın Beşiktaş İnas Rüşdiye Mektebi'nin müdiresi olarak görülür. Kız rüşdiyelerinde nakış dersi dışındaki derslere giren hanım hocalara ilk kez 1873 tarihinde rastlanır. Dârümuallimât'ın ilk mezunları olan bu hanımlar, aynı zamanda eğitim tarihimizde resmî okuldan yetişerek görev alan ilk hanım öğretmenlerdir. 1893-1908 tarihleri arasında ise, kız rüşdiyelerinde hiç erkek öğretmen bulunmadığı görülmektedir (Kurnaz,1991,13-14).

İstanbul dışındaki şehirlerde kız rüşdiyeleri 1883-1884 tarihlerinde açılmıştır. 1887-1888 yılında 11'i İstanbul'da, 20'si diğer şehirlerde olmak üzere toplam 31 kız rüşdiyesi vardır. 1906-1907 yıllarında, resmî ve özel kız ve erkek rüşdiyelerinin sayıları: İstanbul'da 16 kız, 25 erkek, 16 karma; İstanbul dışında 69 kız, 380 erkek ve 9 karma rüşdiyedir (Kurnaz,24 Ekim 2006). Rüşdiye sayısının artışında II. Abdülhamid dönemi eğitim politikasının rolünü ihmal etmemek gerekir. Bu döneme gelinceye kadar, İstanbul'da sadece 9 kız rüşdiyesi varken, II. Abdülhamid'in 33 yıllık yönetiminde bu sayı 76 yeni okul açılarak 85'e yükseltilmiştir.

Kızlar için ilk idâdi II. Abdülhamid döneminde 1880'de açılmıştır. Bu okul, kızlara lise seviyesinde eğitim verme teşebbüsünün ilk örneği olması bakımından önemlidir. İdadilere kayıt yaptıran öğrenci sayısının üç olduğu okul, halkın ilgisizliği nedeniyle iki yıl sonra kapanır (Akyüz,1994,203). 1906-1907 Maarif İstatistiği'nde, Manastır'da 1 özel kız idâdisi, İstanbul'da karma eğitim veren 3 özel idâdi bulunmaktadır. Ancak, bu sayı çok yetersizdir. Aynı yıllarda ülkede gayrimüslimlerin 12, yabancıların 17 kız idâdisi vardır (Kurnaz,1991,19).

Kızlara meslekî eğitim verilmesi, Tanzimat döneminde eğitim ve sağlık alanında başlamıştır. II. Abdülhamid döneminde, bunlara ek olarak sanayi dallarında da eğitim imkânı sağlanmıştır. II. Meşrutiyet hareketi, kadınları hemen her alanda üretken görmek istediği için, bunun şartlarını hazırlamak üzere kızlara değişik meslek dallarında eğitim imkânı vermiştir. Meşrutiyetin ilân edildiği tarihte ülkede üç kız sanayi mektebi bulunmaktadır. Bunlar, Leylî ve Neharî Kız Sanayi Mektebi (1881-82), Dersaadet Neharî Kız Sanayi Mektebi (1882-83), Üsküdar Kız Sanayi Mektebi (1884-85)'dir (Kurnaz,1991,21). Maarif Nezâreti 1900 yılında kız sanayi mekteplerinin programını genişleterek genel bilgi derslerini artırmış, öğrenim süresini de 7 yıla çıkarmıştır.

II. Abdülhamid dönemi'nde Darümuallimatın ders programlarında ve öğrenci sayılarında gelişmeler görülür. Dârümuallimâtta bir kadının yönetici olarak görev alması ilk kez 1881 yılında olmuştur. Öğretmenliğin meslekleşmesine yönelik talimat da II. Abdülhamid devrinde çıkarılır.

2.4. II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Toplumunda Kızların Eğitimi

II. Meşrutiyet Döneminde kızların ve kadınların eğitimi ile ilgili olarak tartışmalar ve yayınlar oldukça fazladır. 1908 yılında II.Meşrutiyet'in ilanı ile beraber II.Abdülhamid döneminde uygulanan ağır sansür ortadan kalkmış ve bu da bir düşünce ve bu düşünceleri rahatça ifade etme ve tartışma özgürlüğünü beraberinde getirmiştir. Bu özgürlük ortamında bir çok konuda bir çok değişik fikri savunan çok sayıda kitap, gazete, dergi yayımlanmıştır. Söz konusu özgürlük ortamında “kadın“ konusu da nasibini almış kadınların sosyal konuları ve eğitimleri irdelenmiş değişik fikirler ortaya atılmıştır.

II. Meşrutiyet döneminde “kadın“larla ilgili konularda kadınlar da görüş bildirmeye başlamıştır. Tanzimat Dönemi'nde kadınların eğitiminin önemi ile ilgili olarak dönem aydınlarının görüşlerinden bahsederken tüm bu görüş sahiplerinin “erkek“ olması gerçekten bahsedilmeye değer bir noktadır. Yani Tanzimat

Döneminde kadınların hakları erkekler tarafından savunulmuştur. Fakat bu durum II. Meşrutiyet ile değişmeye başlamıştır. Tanzimat'tan sonra söz konusu bu görüşlerin etkisiyle eğitilmiş kadın sayısı artmış; ve bu "eğitilmiş" "aydın" kadınlar kendi hemcinslerinin haklarını II. Meşrutiyet'in de verdiği özgürlükçü ortamın da etkisiyle çeşitli yollarla kendi haklarını savunma işini erkeklerle beraber yürütmüşlerdir. Bu bağlamda, "kadın" sorunu ile ilgili görüşler özellikle kurulan dernekler ve yayımlanan dergiler ile topluma yayılmaya çalışılmıştır. Bu dönemde yayımlanan kadın dergi ve gazetelerinin isimleri şunlardır: Mehasin, **Demet**, Kadın, **Musavver Kadın**, Hanımlar Alemi, **Erkekler Dünyası**, Seyyale, **Siyanet**, Kadınlık, **Kadınlık Hayatı**, Bilgi Yurdu Işığı, **Genç Kadın**, Türk Kadını, **Kadınlar Alemi**, İnci, Hanım, **Kadınlar Saltanatı**, Ev Hocası ve **Kadınlar Dünyası**.

Bu bölümde, II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı kızlarının eğitimine dair görüşlerden bahsederken bu gazete ve dergilerden sadece *Kadınlar Dünyası* kullanılmıştır. Çünkü Kadınlar Dünyası dergisinin dışındaki tüm dergilerin imtiyaz sahipleri ve baş yazarları yine erkektir. Osmanlı kadınının eğitim sorununu yine Osmanlı kadınının nasıl algıladığı, gördüğü ve ne gibi çözümler ürettiğini görmenin daha faydalı olacağı düşünülmektedir. Bu nedenle de II. Meşrutiyet döneminde kadınların eğitimine dair görüşleri incelerken Kadınlar Dünyası dergisinden çeşitli alıntılar yapmakla yetinilmiştir.

Kadınlar Dünyası yazarlarına göre Osmanlı kadınındaki cehalet ve taassubu ortadan kaldıracak tek araç eğitimidir. Ancak eğitim yoluyla kadınlar kendilerine yüklenen değerlerin doğru olup olmadığını sorgulayabilecek, kendilerini tanıyabileceklerdir. Kadınların eğitimsizliği hakkında bir çok neden öne sürülmüş olsa da bu nedenlerin en önemlisi olarak babanın -diğer bir deyişle erkeğin- tutuculuğu gösterilmiştir (Çakır,1996,227):

"Bizim erkeklerimiz daima, biz kadınları kabahatli bulurlar. Her ne olursa 'Efendim, kadınlar cahil' sözünü ileri sürerler. Kadınlarımız cahil!Evet bu inkar olunamaz. Fakat onları da cahil bırakan kim? Kız çocuklarının on iki yaşından sonra okumasına itiraz eden en ziyade (fazla) pederler (babalar) değil mi?Valideler (Anneler) cahil diyelim. Acaba erkeklerimiz bizim hakkımızda ne kadar hayır-hah (hayırlı) davrantıyorlar? Bize

karşı ne fedakarlık ettiler, ne gibi bir gayret gösterdiler?Hiç!Değil mi?Sonra bizden ne beklerler?Ne beklemeye hakları olur?“

Kadınlar Dünyası'na göre eğitim kadın olsun erkek olsun herkesin İslam dinine dayanan temel bir haktır ve özellikle yine İslam dinine dayanarak, kadınların ahlakını korumak adına kadının eğitime engel olanlar “vatan haini“ olarak nitelendirilmektedir (Çakır,1996,227). Kadınlar Dünyası bir yandan kadınların eğitime gerekli önemin verilmesi için tüm toplumu uyarmaya çalışırken diğer taraftan da aydın kadın kesimine, özellikle de kız okullarında görev yapmakta olan kadın öğretmenlere de seslenerek toplumun geride kalmış, ezilmiş kesimi olan kadınların ve dolayısıyla Osmanlı toplumunun aydınlanması, yükselmesi için kendilerine önemli görevler düştüğü belirtilmektedir (Çakır,1996,237):

“Çalışınız, derslerinize çalışınız. Fakat bununla beraber hiçbir gün hatta hiçbir dakika kalbinizden ayrılmayacak bir emeli bir emel-i mukaddes (kutsal emel) arkasından koşunuz, seri adımlarla koşunuz. Çünkü daha ziyade ezilmeye vaktiniz kalmamıştır. Cahil validelerimizin bize bıraktıkları hayat, insanlıktan gayrı hayat, artık sükut etmeli (yıkılmalı). Ve ilk evvel sizin münevver (aydın) dimağlarınızdan sükut etmelidir. Bizi bedbaht eden an'anat-ı kadimeyi (eski adetleri) devirecek ilk sizsiniz. Vazifeniz büyük ve mukaddesdir. (...) Hürriyete aşık olunuz. Bugün dünyada insanlar için hütiyet kadar lüzumlu gıda yoktur. Şimdiye kadar biz kızlar dahi vahi (boş, faydasız) şeylerle meşgul olduk. İşte bize asıl bir meşgale: Hürriyet. Onu sevelim. İnsan oluncaya kadar yalnız onun için can verelim. Yalnız hürriyete aşık olunuz. İşte bu aşk bizi insanca yaşamaya muvaffak eder. ...Bu hususta muallime hanımlara da tevcihi-i hitap ediyorum. Kız fikir ordusunu onlar vücuda getirecekler, onlar teşkil edecekler. Her şey muallimlere muhavveldir (aktarılmış, havale edilmiştir). Eğer onlar iyi idare ederlerse iyi şeylere nail oluruz. Genç hemşirelerimize hürriyet fikirlerini telkin etmelidirler. Korkmayalım. Bu mesele, namus, hissiyat ve hayatımız meselesidir. Miskin, korkak muallimeler artık istemeyiz. Cevval (Hareketli,aktif), hürriyete aşık, mütefekkir muallimeler istiyoruz. Eğer mektebliler alem-i nisvanın (kadınlar aleminin) istediği gibi alem-i nisvanı esarettten kurtaracak bir halde yetiştirmezlerse en büyük mesuliyet muallimlerde olacaktır.”

II. Meşrutiyetin getirdiği özgürlük ortamı neticesinde toplumsal taassup azalır ve özellikle Balkan Savaşlarından sonra toplumun eğitime olan ihtiyacı artar. Kız okullarının öğretmen ihtiyacını gidermek için önemli adımlar

atılması ve kızlar için yüksek öğrenim kurumunun açılmasına rağmen Akyüz (31 Aralık 2005), II. Meşrutiyet Dönemi'nde eğitimde büyük gelişmeler olmadığı düşüncesindedir.

2.4.1. İlk ve Ortaöğretim

II. Meşrutiyet döneminde, kızlara yönelik ilk ve ortaöğretim kurumlarında yani iptidailer ve rüşdiyelerle ilgili olarak Tanzimat Dönemi'nde bahsedilen gelişmelerden farklı bir yapılanmaya gidilmemiş; sadece okul sayılarının artırılması yoluyla daha fazla kız çocuğuna eğitim verilmesine çalışılmıştır.

Osmanlı Devleti'nin son yüzyılı hakkında izlenimlerini aktaran bir yabancı kadın yazarın Edirne'deki bir kız okulu hakkında söyledikleri dikkate alınırsa, Osmanlı eğitim sisteminin değiştiğini söylemek olası değildir. Kız çocukları eski dönemdeki gibi Kur'an'dan ayetleri okuyabilmelerine karşın ne okudukları hakkında bihaberdir. Sadece ezberletilen ama zor olduğu gerekçesiyle anlamlarının öğretilmediği bu eğitim şekline öğretmenlerin verdiği cevap hayli ilginçtir (Tinayre,1998,73): *“Bu kadarı yeterlidir...Okumayı öğrenmek ve makamlı söylemek için çok uzun süre gerek.”* Diyen öğretmenler daha da ileri giderek kadının tam anlamı ile din dersine ihtiyacı olmadığını söyleyip, bu konuda neleri öğrettiklerini şöyle açıklıyorlar: *“Önce babalarına, sonra da kocalarına itaat etmelerini söylüyoruz. Kendilerine özgü düşünceleri ve kendi iradeleri olamaz. Ülküsel erdemleri; yumuşak başlılık, tevekkül ve itaattir...”* Bu cevap Osmanlı Devleti'nin son yüzyılında sıbyan mekteplerinde kız öğrencilere nasıl bir eğitim verildiğinin göstergesidir. Öğretim programlarının ne olduğu sorusuna ise öğretmenlerin verdiği cevap şöyledir: *“Okumayı öğretiyoruz; yazma karmakarışık bir şeydir; biraz coğrafya ve tarih biraz hesap, biraz dilbilgisi, Kur'an okuma, nakış, ütü,... ve gazete okuma...”*

Tanin Gazetesi yazarlarından Ahmet Şerif Bey Anadolu'da yapmış olduğu gezilerde okulları da ziyaret eder ve okullarla ilgili çarpıcı bilgiler verir. 10 Kasım 1913 'te Adapazarı'ndaki kız okulu ziyaretinden oldukça etkilenir. Çünkü bu okulu diğer okullardan farklı kılan şeyler; öğrencilere jimnastik öğretilmesi ve okulda bir piyanonun bulunmasıdır. Bunları görünce şaşırın Ahmet Şerif Bey, bu

farklılıkları öğretmenlerin idealistliği ve gayretine bağlar (Börekçi,1999,358vd). 16 Aralık 1913’de Bolu Kız Rüşdiyesi’ni ziyaret eden Ahmet Şerif Bey, dönemin okullarının genel özelliklerini taşıyan gözlemlerini şu satırlarla aktarır (Börekçi,1999,452):

“En adi, eski, sonra, daima pis idare edilmiş, küçük bir bina düşünürseniz, dediğim bu yeri görürsünüz.Mobilya adına bir şey’de aramayınız.27 küçük hanım, bir hoca hanımı, bir de kadın, güzel yazı öğretmeni var.Yoklamaya ne gerek, işte mal meydanda. Okul gerek talim, gerek terbiye bakımından pek aşağıdadır.Küçük hanımlar size bakarken gülüyorlar.Hanım öğretmen için, kızlardan yemek ister ve getirirler diyorlar.”

2.4.2. Mesleki Eğitim

a) Darülmualimat

II. Meşrutiyet döneminde eğitim alanında en büyük ve en önemli düzenlemeler Darülmualimat’ta yapılır. Darülmualimat’ın ders programlarında değişiklikler yapılarak pedagojiye ağırlık verilir ve daha önce gündüzlü olan okul aynı zamanda yatılı duruma getirilir.

Alınan bu kararların yürürlüğe girmesi ile 1910-1911’de yatılı bir kız öğretmen okulu kurulur. Okulun yatılı olmasıyla taşradan getirilecek olan kız öğrenciler yatılı olarak eğitimlerine devam edecek; eğitimleri bittikten sonra ise tekrar taşraya öğretmen olarak gönderilecektir. Zira mezunların çoğu taşraya gitmiyor; bazıları evleniyor; öğretmenlik bile yapmamaktadır. Bu yolla okulun mezunlarının taşraya giderek görev yapmaları sağlanmış olacak; ve okul da kuruluş amacına uygun olarak eğitimini sürdürebilecektir. Ancak bu yöntemin de tam anlamıyla başarıya ulaştığı söylenemez (Kurnaz,1991,58vd).

b)Hemşirelik Eğitimi

Osmanlı İmparatorluğu’nda modern anlamda hemşirelik eğitimi ilk olarak I. Dünya Savaşı’ndan sonra başlamıştır. I. Dünya Savaşı’ndan önce hastanelerde

ücretle çalışan bakıcılar vardır. Yabancılar kendi hastaneleri için hastabakıcılarını memleketlerinden getirirler. Hemşirelikle ilgili mesleki eğitimin verilmeye başlamasında Besim Ömer Paşa önemli rol oynamıştır. Kendisi Londra’da iken hemşirelerin yararlı çalışmalarını gözlemlemiş ve bu sistemi Osmanlı İmparatorluğu’nda da uygulamaya çalışmıştır. Bu bağlamda ilk olarak Kadırga Doğum Kliniği’nde ebelere hastabakıcılık dersi vermiştir (Kum,1967,140). Besim Ömer Paşa’nın çabaları sonucu ülkemizde bir hemşire okulu ancak 1925 yılında resmen açılabilmiştir.

2.4.3. Yüksek Öğretim

Kız Darülfünunu

II. Meşrutiyet ile başlayan kadınların eğitimi konusunda ortaya çıkan düşüncelerin bir yansıması olarak 1914 yılının Eylül ayında İstanbul’da *İnas Darülfünûnu* adını taşıyan okul açıldı. Bu okul ile kızlara ilk defa yükseköğrenim görme hakkı tanındı. Bu kurumun ilk öğrencilerini İstanbul Darülmuallimatı ve Kız İdadîsi mezunları ile giriş sınavını kazanan bütün bayanlar oluşturmaktaydı. İlk mezunlarını 1917’de veren okul 1920’de Darülfünun’a bağlandı.

Üç yıllık bir öğretim süresi olan kurum Matematik, Edebiyat ve Tabii bilimler şubelerinden oluşuyordu. Okulun amacı, kız öğretmen okullarına öğretmen yetiştirmektir. Kurulduğu sırada Darülmuallimat-ı Âliyye bağlıydı. İlk mezunları (1917) 18 kişi idi. Bunların 7’si Edebiyat, 3’ü Riyaziyat, 8’i Tabiiyat Şûbelerini bitirmişlerdi. Mezuniyet derecelerine göre 6 bayan İstanbul İnas Sultanîleri öğretmenliklerine, diğerleri de taşra Darülmuallimatları Müdürlükleri ve öğretmenliklerine atanmışlardı (Akyüz,31 Aralık 2005).

Türk kadını ilim ve fen alanında Türk erkeği ile aynı düzeye getirmeyi amaçlayan İnas Darülfünunu’nda kız öğrenciler, erkek öğrencilerden ayrı ders görüyordu. Sabahleyin erkekler, öğleden sonra ise kızlara ders veriliyordu. Fakat daha sonraki yıllarda Darülfünunun Edebiyat Fakültesindeki genel derslere kız

öğrencilerin erkek öğrencilerle devam etmesi (Tunaya,1959,50) nedeniyle okul kapatıldı (kız erkek sınıfları birleştirilir) ve böylece kız ile erkek öğrencilerin karışık öğretimi ortaya çıktı.

1914 yılında Türk kızlarının güzel sanatlar alanında yaratıcılıklarına olanak sağlamak ve kız okullarına resim öğretmeni yetiştirmek amacıyla İstanbul'da *İnas Sanayi-i Nefise Mektebi* açıldı. Bu girişim de kızların eğitimi için atılan önemli adımlardan biridir.

Güzel sanatlar, ilim ve fen sahasında Türk kadınına erkekle aynı düzeye ulaştırmak için girişilen bu çabalar dışında Avrupa'ya ilk kız öğrenci de meşrutiyet döneminde gönderildi (Kurnaz,1991,59). 1917 yılında kızların tıp, dişçilik, eczacılık öğrenimi almalarına izin verildi.

III. BÖLÜM: OSMANLI KADINI ve ÇALIŞMA HAYATI

Osmanlı toplumunu, özellikle de Osmanlı kadınına inceleyen bazı çalışmalarda düşünülen ana yanlışlardan birisi kadınların çalışma hayatında Tanzimat Fermanı'na kadar aktif olarak yer almadığı düşüncesidir. Bu düşüncüyü taşıyanlara göre kadın, çalışma hayatında aktif olarak yer almayarak ekonomiye herhangi bir katma değer üretmemiş; sadece evin erkeğinin üzerinde adeta bir yük olarak yaşamıştır. Bu yanlış düşüncenin oluşmasında çeşitli nedenler etkili olmuştur.

Bu nedenlerden birincisi Osmanlı toplumunda çalışma hayatında yer almanın özellikle devlet dairelerinde çalışmak anlamında olarak algılanmasıdır (Çakır,1996,261). Osmanlı Devleti kurulduğu günden itibaren bir tarım toplumdur. Ekonomiye yön veren, ekonomiyi şekillendiren temel, ekonominin lokomotifi tarımdır. Bu lokomotifin ağır yükü Osmanlı toplumunun temelini teşkil eden Osmanlı ailesinin üzerindedir. Ailenin tüm bireyleri üretimin tüm aşamalarında aktif olarak yer alır. Kadın da erkeğin yanında bütün gün tarlada çalışır. Ancak kadının görevi bununla bitmez. Ayrıca ev işlerini yapmak ve çocukların eğitimiyle ilgilenmek de Osmanlı kadınının ana sorumlulukları arasındadır. Eğer bu açıdan bakılırsa Osmanlı kadınının devletin kurulduğu andan itibaren çalışma hayatında aktif olarak yer aldığı yadsınamaz bir gerçektir.

Osmanlı Devleti'nde kadının çalışmadığına dair yanlış ya da eksik düşüncenin diğer bir nedeni de belgelerde yeteri kadar çalışan kadının yer almaması; kadının yer aldığı belgelerin de yeteri kadar incelenmemesidir. Kadınların çalıştığına dair istatistiksel bilgiler devlet tarafından tutulmamıştır. 1882-1884 Nüfus Sayımı orduya asker alımını amaçladığı için XIX. yüzyılın başına dek kadın, nüfusa dahil edilmemiştir. Kadının sanayi istatistiklerinde yer alması ise 1913 yılında gerçekleşmiştir (Makal,1997,194).

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren kadınlar çalışma hayatında yer alırlar. Şeriye sicilleri ve yabancı konsolosluklar tarafından yazılan raporlarda

çalışan Osmanlı kadınları yer almıştır. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren çeşitli dönemlere ait olan bu kaynaklar incelendiğinde Osmanlı kadınının çalışma hayatında aktif olarak yer aldığı; ekonomik hayatın çeşitli alanlarında çalıştığı ve ticaretle uğraştığı tespit edilir (Jennings,1975;Gerber,1980). Bilhassa taşra kesimindeki kadınlar ekonomide kanunlar ve toplumsal normların izin verdiği ölçüde ve alanlarda -özellikle tarım, el sanatları ve atölyelerde- üretime aktif olarak katılmışlar, ekonomik açıdan eşlerine yardımcı olmaya çalışmışlardır. Kentlerde de kadınlar bohçacılık(haremdeki kadınlara elbise ve mücevher satma) yapma, çamaşırcı dükkanı işletme, hamamlarda çalışma, dokuma tezgahı sahibi ya da dokumacı olarak çeşitli ticari faaliyetlerde yer almışlardır.

Osmanlı kadını açısından pek çok açıdan belirleyici olan Tanzimat'ın İlanı kadının çalışma yaşamına atılması konusunda belirgin dönemsel özellikler ortaya koymamaktadır. Bununla birlikte Meşrutiyet -II. Meşrutiyet- kadının çalışma yaşamına atılması açısından önemlidir. Bilhassa savaşlarla birlikte şehirli kadın evden çıkıp ekonomik yaşam içinde yerini alır. Kadınların çalışma alanları meşrutiyet döneminde çeşitlenir.

3.1. 1908 Öncesi Çalışma Hayatında Osmanlı Kadını

II. Meşrutiyet dönemi öncesi Osmanlı toplumuna bakıldığında Osmanlı kadının, özellikle de köylü ve göçebe aşiret kadınlarının öteden beri çalışma yaşamı içinde olduğu görülmektedir. İslam dininin benimsenmesi, yerleşik yaşama geçiş ve etki altında kalınan kültürler sonucu Osmanlı kentlerinde görülen kamusal alanın erkeklere terk edilmesi ve kadın-erkek mekan farklılığı kırsal kesimde pek de geçerli olmamıştır. İslam dini bir yandan kadın ve erkeğin aynı ortamda bulunmasını engellerken diğer yandan da kadınların tarlada çalışmaları için gerekli fetvaları vermekten de geri durmamıştır (Güzel,1985a,862). Osmanlı köylü kadını ev ve üretim işlerinin tümünü tarla işlerinin bir çoğunu gerçekleştirmektedir. Çukurova'da pamukta, Ege ve Akdeniz'de zeytinde, Karadeniz'de fındıkta tarım işçisi olarak köylü kadını çalışmıştır.

Osmanlı Devleti'nde tarımsal alanda çalışan kadınlar gibi çeşitli kentlerdeki -Bursa, Kayseri, Trabzon, Amasya, Karaman- şerhiye sicillerine göre kentli kadın da ekonomik hayatın içindedir. Memur olarak devlet dairelerinde yani ulema sınıfı içerisinde yer almayan Osmanlı kadını (Jennings, 1975, 65), kendisine kalan gayrimenkulu kiraya vererek, satarak, satıştan aldığı parayı başka ekonomik faaliyet alanına yatırım yaparak genelde erkeklerin söz sahibi olduğu ekonomi dünyasında yerini almıştır.

Bursa, Kayseri gibi ticaret kentlerinde kadın diğer şehirlere oranla daha fazla ekonomik yaşamın içinde yer alır. Ev dışında dükkan, bahçe, çiftlik ve imalathane sahibi olan kadınlar vardır. Toprağı elde tutma ve işleme zorlukları nedeniyle kadınlar genellikle miras yoluyla intikal eden tarımsal arazilerini satarlar. Bununla birlikte tarım arazilerini satmayıp tarımsal faaliyetlerde yer alan kadınlar da vardır (Gerber, 1980, 236).

Tarımsal üretim araçları dışında çeşitli zanaatlarla ilgilenen kadınlar da azımsanmayacak sayıdadır. Kadınlar başta dokumacılık olmak üzere mum imalatçılığı gibi bazı zanaat dalları ile uğraşırlar. Dokumacılık Osmanlı Devleti'nde kadının dışarıya çıkmadan yapacağı en önemli işlerden biridir. Zanaatla uğraşan ve ekonomik üretimde bulunan kadınlar lonca üyesi değillerdir. 1678 yılında Bursa'da 300 mancınığın 150si kadınlara aittir (Gerber, 1980, 237). Mancınık tezgahlarının yarısının kadınlara ait olması, kadınların dokumacılık sektöründeki katkılarına işaret eder. Kadınlar Bursa'da mevcut mancınığın yarısını ellerinde tutuyorlarsa da bu onların o oranda lonca üyesi olduklarının göstergesi değildir. Dokumacılıktaki katkısı inkar edilmeyen kadınlar esnaf loncalarına üye olabilmekte çeşitli zorluklarla karşılaşır. İmalathane sahibi olarak lonca üyeliği bulunan kadın pek görülmez. Babasından miras ile intikal eden lonca üyeliklerini satmaları için kadınlara baskı yapılır ve kadınlar çoğunlukla bu hisselerini satarlar. Erkeklerden gelen baskılara rağmen lonca hissesini satmayan kadınların sayısı oldukça azdır.

Osmanlı Devleti'nde lonca üyesi olmakta ve miras yolu ile sahip olunan lonca hissesini korumakta zorluklarla karşılaşan kadınlar ürettikleri malları

pazarlarda satarken de güçlüklerle mücadele etmek zorunda kalırlar. Kadınlar erkek lonca üyeleri tarafından kimi zaman haksız rekabete neden olmaları ile suçlanır ve mahkemeye verilir. Osmanlı Devleti'nde lonca üyesi olmayan ama evinde bir şeyler (dokuma ürünleri) imal eden kadınlar, o ürünleri çarşı ve pazarda doğrudan tüketiciye satarlar. XVII. yüzyılda dokumacılıkla uğraşan ve "Gaytancı" adı verilen bu kadınlardan sekizi haksız rekabete yol açtıkları için ipek tüccarları loncasına mensup "Kazazlar" tarafından şikayet edilir. Osmanlı Sultanı'nın rahatsız edilmeksizin şehirde dolaşabilecekleri ve diledikleri pazarda ürünlerini satabileceklerine dair fermanan yola çıkan mahkeme, Gaytancılara mallarını serbestçe piyasaya sürme imkanı tanır. Ancak lonca işin peşini bırakmayarak kadınların lonca üyesi olan esnafın pazarında satış yaptığını belirtir ve kadınların da loncanın vergi yükünü paylaşması gerektiğini ileri sürerek mahkemeye verir. Fakat vergi muafiyeti bulunan kadınlar mahkemeyi kazanır (Gerber,1980,238).

Osmanlı Devleti'nde ticari faaliyetlerin yoğunlukta bulunduğu şehirlerde kadınlar ticaret ile uğraşır. Tekstil ticareti yapan kadınların sayısı da az değildir. Tekstil ticareti yaparak zengin olan kadınlardan birinin dört büyük ipek dokuma atölyesi vardır (Gerber,1980,235). Kadınlar kimi zaman da kocalarına, bankere, bazen de aracılara borç para vererek ticari faaliyetlerde bulunur. Sayıları fazla olmayan bu kadınlar girişimci erkeklere para vererek iş ortağı olmuştur. Gerber (1980,238) XVII. yüzyılda Bursa'da bir milyon akçe üzerinde geliri olan iki kadından söz eder. Üst sınıfa mensup olan bu kadınların sahip oldukları servete sahip az sayıda erkek vardır.

Klasik lonca sisteminin çözülmesi, imparatorluğun endüstriyel gerilemesi ve Batı'nın etkisiyle ilk işçileşme, imparatorluğun en gelişkin endüstri dalında, dokumada, görülmektedir. Batılı tüccarlar dokuma endüstrisi merkezleriyle ve aracı olarak kullandıkları azınlık kökenli tüccarlarla kurdukları ilişkilerle "ilkel ve küçük" bir ilişkiler düzeni kurmaya başlarlar. Önce Rumeli'de sonra Bursa, Ankara, gibi Anadolu'nun endüstri merkezleriyle Ege'nin Uşak gibi kimi şehirlerinde sermaye sahibi ustaların işçileri toplu olarak çalıştırmaya başlayışıyla görülen bu emek-üretim

aracı ayrılığının yanı sıra, geleneksel ev dokuma endüstrisi de bir değişime girer ve *Eve İş Verme* (verlag system) gündeme gelir (Issawi,1980,316).

Osmanlı kadınlarının çalışma hayatında aktif olarak yer aldıkları alanlar arasında halı, kilim, altın ve gümüş simle işleme, kumaş dokuma, iplik bükme vb. gibi dokuma endüstrisinin çeşitli kolları yer alır. Bu ekonomik faaliyette bulunanların büyük çoğunluğu kadın ve genç kızlardır. Bu kadınların ürettikleri dokumalar parça başı hesabıyla aracı tüccar tarafından toplanmaktadır. XVII. yüzyıl sonlarından başlayarak Avrupalıların Osmanlı ülkesine yerleşmeleriyle bu tür üretim gelişir ve yaygınlaşır.

Özellikle Tanzimat öncesi dönemde bazı iş kollarının sadece kadınlara ayrıldığını söylemek mümkündür. Yukarıda bahsedilen dokuma ve bunun yanında gıda gibi iş kollarında birçok işin büyük çoğunluğu kadınlar tarafından yapılmaktadır. Tanzimat'ın İlanı öncesi ve sonrasında Rumeli ve Anadolu'daki halı atölyelerinde özellikle genç kızlar çalışmaktadır. Hangara benzeyen yerlerde ya da uzun koridorlarda birbirlerine yakın olarak çömelerek halı dokuyan kadınlar ayda en fazla 30-35, yılda 360-400 kuruş kazanmaktadır. İstanbul, Yanya, Bursa ve Anadolu'nun bir çok kentinde kalabalık kitleler halinde nakış işleyen ve bunu paraya dönüştüren kadınlar vardır. Halı dokuma ve nakış işleme yanında kilim ve kumaş dokuyan, iplik bükme vb. dokuma iş kolunun değişik alt kollarında kadın ve genç kızların yoğun bir biçimde özellikle XVII. ve XVIII. yüzyıllarda çalıştırıldığı görülmektedir (Güzel,1985a,868).

Dokuma endüstrisinin gerilemeye başladığı XIX. yüzyıl başlarında bile binlerce dokumacı bu işle uğraşmaktadır. Trabzon, Arapkir, Harput, Amasya, Ankara, Diyarbakır, Musul, Selanik, Halep vb. kentlerde hemen her evde bir dokuma tezgahı bulunduğu için bu sektörde çalışanların sayısını hesaplamak güçtür.

Kadınların toplumda, kamusal alanda daha çok ve aktif olarak yer almasını destekleyen Tanzimat'ın ilanı ile başlayan düşünce akımı dönem itibariyle daha özgür olan II. Meşrutiyet döneminde de hızından bir şey kaybetmemiştir. Ancak

sosyal açıdan tam bir dönüşüm süreci olan II. Meşrutiyet dönemi çalışma hayatı ve kadın arasındaki ilişkide değişikliklere, yeniliklere sahne olmuştur. Bu değişikliklerin oluşumunda birden çok faktör etkili olmuştur. II. Meşrutiyet'ten sonra art arda girilen savaşlar ve çalışan erkek nüfusunun savaşa gitmesi savaş maliyetleri ve işgücü kaybı nedeniyle ülkenin ekonomik durumu gittikçe kötüye gitmiş; bu nedenle de cephe gerisindeki kadınlar da ülke ekonomisine yardımcı olabilmek, geçimlerini sağlayabilmek için çalışma hayatının değişik alanlarında aktif olarak yer almaya başlamıştır. Savaşlar uzadıkça erkek nüfusun cepheye sevki nedeniyle emek arzı sınırlı kalmış, kentlerde ve kırsal alanlarda erkek işgücü bulunmaması sonucu Osmanlı kadını çalışma yaşamına çekilmiştir. Kadınlar fabrika ve atölyelerde işçi olma dışında, yol yapımı ve sokak temizliği gibi birçok alanda çalışmaya başlamıştır.

Kadının ekonomik yaşamın çeşitli alanlarında istihdam edildiği dönem II. Meşrutiyet sonrası gelişmelerle ivme kazanmıştır. Kamusal ve toplumsal alanda kadınlar artan sayılarda boy göstermeye başlamıştır. Bu nedenden dolayıdır ki kadının çalışma hayatı dendiği zaman en çok üzerinde durulacak dönem 1908 -II. Meşrutiyet- sonrası dönemidir.

3.2. II. Meşrutiyet Döneminde Çalışma Hayatında Kadın

II. Meşrutiyet dönemi basınına bakıldığında özellikle kadının çalışma hayatında aktif olarak yer alması ile ilgili yazılara oldukça sık rastlanır. Bilhassa savaşın beraberinde getirdiği ekonomik sıkıntılar ve yabancılara daha önceki dönemlerde verilmiş ve halen devam etmekte olan kapitülasyonlar dışarıya bağımlılığı arttırmıştır. Bu bağımlılık da zorunlu olarak siyasi anlamda da bir bağımlılığı beraberinde getirmektedir. Bu bağımlılığı engellemeyi amaçlayan ve *milli iktisat* olarak adlandırabileceğimiz ekonomik akım II. Meşrutiyet döneminin baskın ekonomik akımıdır. Bu akım ile ilgili görüşler gazete, dergi ve kitaplarda sık sık yer alır. Kadınlar da konu ile ilgili düşüncelerini hem yönetici hem de yazar olarak yayınladıkları *Kadınlar Dünyası* Dergisi ile topluma ulaştırırlar.

II. Meşrutiyet dönemi aydınları kadınların çalışma hayatına daha çok girmeleri konusunda çeşitli görüşler öne sürer ve kadınların çalışma isteklerine destek verir. Dönemin özellikleri göz önüne alındığında kadınların çalışma yaşamında yer almasının iki ayrı açıdan çok önemli olduğu görülür. Birincisi uzun süren savaşlar dolayısıyla askere giden erkeklerin boşalttığı iş hayatı ve gün geçtikçe artan savaş maliyetleri ülke ekonomisini olumsuz yönde etkiler. Eğer kadınlar iş hayatının çeşitli alanlarında faaliyet göstermeye başlarsa ülke ekonomisinin toparlanabilmesine katkıda bulunabilirler. İkinci neden ise, kadınların çalışmaya başlamalarıyla elde edecekleri ekonomik bağımsızlıktır. Böylece yüzyıllar boyunca hiçbir şey üretmeden kocasının ve geniş anlamda ekonominin üzerine yük olan kadın (şehir kadını demek daha doğru olacak) üretim faaliyetine doğrudan katılarak ülke ekonomisinin gelişmesine katkıda bulunmasının yanı sıra ekonomik bağımsızlığını elde edecek ve kendine güveni artacaktır. Osmanlı kadınları konu ile düşüncelerini Kadınlar Dünyası'nın sayfalarına taşıyarak fikirlerini okuyucuları ile paylaşırlar (Çakır,1996,279vd):

“Biz Osmanlı kadınları bugüne kadar atalet içinde yaşıyor, daima erkeklerimizin mesaisi (çalışması) ile geçiniyor, erkeksiz kaldığımız anda da sefalet ve zarurettten gariban oluyor idik. Çünkü cahil idik, çünkü atıl idik, çünkü iş bilmiyor, kendimizi kendi mesaimizle yaşatmıyor idik. Artık aklımızı başımıza alalım, birbirimize el vererek bir teavün-ü umumi (umumi bir yardımlaşma) ile işçilik hayatını ihya ederek (yeniden canlandırarak), maarif hayatını ihya ederek hem tenevvür (aydınlanalım) hem de bizi daima tehdit etmekte olan sefalet ve zarurettten kurtulalım.“

“Mutlaka kadın da çalışmalıdır... Bir aileyi yalnız erkek beslerse ayıbdır. Böyle ailelerde saadet payidar (sürekli) olamaz. Madem ki kadın erkeğin refik-i hayatıdır (hayat arkadaşıdır), o halde refik-i mesaisi (çalışma arkadaşı) de olması lazım gelmez mi?“

Kadınlar Dünyası'nda duygularını dile getiren Osmanlı kadınlarından Aziz Haydar kadının çalışması ile ilgili düşüncelerini şöyle aktarır (Demirdirek,1993,112):

“... Artık seni ayaklarımızın altına alıyoruz. Bizi ezemeyeceksin hain atalet.

Evet şimdiye kadar ezildik, ezildik, ezildik ve bu ezildiğimizin başlıca sebebi de maişetimizin yalnız erkekler tarafından temin olunmasıdır. Eğer biz de çalışmış olsak eğer biz de kazansak o zaman bu kadar aciz olmayız.“

Kadının çalışma yaşamına girmesine destek olan aydınların yanında kadınların ev dışında çalışmasına karşı olan aydınlar da vardır. Kadının ev dışında çalışmasına karşı çıkanların en büyük dayanağı İslam dininin kadınlara getirdiği kurallar ve yasaklardır. Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünü İslam kurallarına uymamaya bağlayan İslamcılar; kadınlar için şeriat kurallarının geçerli olduğunu belirtirler (Tunaya,1962,101). Özellikle II. Meşrutiyet'te *İslamcılar* olarak adlandırılan *Mustafa Sabri, Sait Halim Paşa, Musa Kazım, Mehmet Akif, Ahmet Hamdi Akseki* gibi kimi düşünürler kadının çalışma hayatında aktif olarak yer almalarına karşı çıkmışlardır. Bu gruba göre; kadınların çalışma yaşamına, kamusal alana girmeleri ile İslam dininin koymuş olduğu kurallar çiğnenmiş olacaktır. Kadınlar konusunda diğer düşünce sahiplerinden farklı düşünen *Garpçılar*, “kadınları vatanın en büyük veli nimeti sayıyor ve kadınlara erkekler tarafından ayakta hürmet gösterilmesini” isterler (Safa,1988,33).Garpçılardan olan *Celal Nuri* (İleri,1993,42); “kadını insan yapısının en önemli direği olarak nitelendiriyor, kadını yararlanılması gereken bir hazine(iş ve güç anlamında) olarak“ ele alır. *Ziya Gökalp, Ahmet Ağaoğlu, Yusuf Akçura* gibi *Türkçüler* de kadınların sosyal, kültürel ve ekonomik açıdan faaliyetlere katılmalarının önemini vurgulayarak bu alanlarda kadınların düzeylerinin iyi olmasının milliyetçi nesillerin yetişmesi açısından ehemmiyetli olduğuna işaret ederler (Sarıay,1994,213). Kadınları bilinçlendirmek isteyen Türkçüler, Türk Ocağı'nda seminerler verirler. Kadının çalışma hayatına girmesini şiddetle savunan aydınlar İslam dininden yola çıkarak İslamcıların görüşlerini şu sözlerle çürütmeye çalışırlar (Çakır,1996,278):

“Unutulmasın ki, din, mani-i terakki (ilerlemeye engel) değildir. Din, kadınların dahi erkekler gibi çalışmasını şiddetle emretmiştir. Cenab-ı Hak, tembelleri, zalimleri sevmez. Bugün biz sokağa çıkıyor muyuz? Bir dükkanda erkek satıcıdan bir şey iştira' edebiliyor muyuz (satın alabiliyor muyuz?) Evet değil mi? O halde rica ederiz. İştira' (satın alma) ile bey' (satış yapma) arasındaki fark nedir? ...Dine riayetkar olma şartıyla kadınların dahi ticaret edebilecekleri hakkında icabınca fetva bile istihsal edilebiliyor (alınabiliyor).“

Osmanlı aydınlarının çoğu kadının çalışma yaşamına girmesini yayın yoluyla teşvik etmişlerdir. II. Meşrutiyet döneminde kadınların çalışmasını özendirmek için yayın organları dışında çeşitli dernekler kurulmuştur. Kurulmuş olan dernekler basının verdiği destekle kadının çalışma yaşamına girmesini sağlamıştır.

3.2.1. Kadın Cemiyetleri

Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk yasal örgütlenmeler 1908 yılında İkinci Meşrutiyet döneminde gerçekleşmiştir. Dönemin özgürlükçü ortamı dolayısıyla toplumun her alanında yoğun örgütlenme ve dernekleşme faaliyetleri gözlemlenmiştir.

1908' de yasal olarak başlayan kadın örgütlenmesinin oldukça yoğun olduğu görülmektedir. Ne var ki İmparatorluğun içinde bulunduğu zor durum ve ardarda gelen savaşlar, kadın örgütlenmelerini dönemin iktidar partisi İttihat ve Terakki'nin güdümündeki kuruluşlar ya da orduya ve asker ailelerine yardım amaçlı kurumlar durumunda biçimlendirmiştir. Bu kalabalık kadın örgütlerinin bir bölümünü şöyle sıralanabilir: **Osmanlı Kadınları Terakkiperver Cemiyeti**, İttihat ve Terakki Kadınlar Şubesi, **Osmanlı Kadınları Şevkat Cemiyet-i Hayriyesi**, Osmanlı Cemiyeti Hayriye-i Nisvaniye, **Mamulat-ı Dahiliye Kadınlar Cemiyet-i Hayriyesi**, Esirgeme Derneği, **Teali-i Vatan-ı Osmani Hanımlar Cemiyeti**, Donanma Cemiyeti hanımlar Şubesi, **Müdafaa-ı Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti**, Şişli Cemiyet-i Hayriye-i Nisvaniye, **Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti**, Bikes Ailelere Yardımcı Hanımlar Cemiyeti, **Kadınları Çalıştırma Cemiyeti İslamiyesi Şehit Ailelerine Yardım Birliği**, Bilgi Yurdu, **Cemiyet-i Hayriye**, Hilal-i Ahmer Kadınlar Cemiyeti, **Kadıköy Fakirperver Hanımlar Cemiyeti**, Muallimeler Cemiyeti, **Asri Kadın Cemiyeti**, Amerikan Kolej Talebeleri Türk Mezunları Cemiyeti, **Musiki Muhibbi Hanımlar Cemiyeti**, Biçki Yurdu, **İnas Darulfünunu Mezuneleri Cemiyeti**, Hizmet-i Nisvan (Edirne), **Müdafaa-ı Milliye Osmanlı Hanımlar Heyeti**.

Yukarıda adı geçen derneklerin her birinin kuruluş amaçları farklıdır. Fakat bu derneklerin ana hareket noktaları kadınlara yönelik yardım, eğitim ve kadın hakları, kadının çalışma hayatına girmesini teşvik ederek kadının ekonomik faaliyette bulunması ile ilgili çalışmalar yapmaktır.

Araştırmacılar arasında ilk kurulan kadın örgütünün hangisi olduğu konusunda farklı görüşler mevcuttur. Bir kesime göre ilk kadın örgütü Fatma Aliye Hanım'ın kurucusu olduğu ve amacı Rumeli sınırlarındaki askere kıtlık giyecek sağlamak olan *Cemiyet-i İmdadiye*'dir (Kurnaz,1991,78;Taşkiran,1973,38). Prof. Tarık Zafer Tunaya (1984,480)'ya göre ise ilk kadın örgütü 1908 yılında kurulan *Teali-i Nisvan*'dir. Halide Edib Hanım'ın kurucularından olduğu bu derneğin ana amacı kadınların bilgi ve görgü bakımından geliştirilmesi ve sosyal hayata katılımının sağlanmasıdır (Bolat,1983,181). Ancak bu derneğe üye olabilmek oldukça zordur. Zira üye olacak kadın, yüksek eğitilmiş olmalı, İngilizce bilmeli ve yazıyla kendini ifade edebilmelidir.

Meşrutiyet Döneminde kurulan örgütlerin çoğu kadına yardım amacıyla kurulmuştur. Kadın örgütlenmesinde öncülük yapan bu dernekler açtıkları çeşitli kurslar ve işyerleriyle kadına meslek kazandırma faaliyetlerinde bulunurlar. Böylece kadının toplumsal statüsünü farklılaştırma için çeşitli adımları atarlar.

a) **Müdafaa-i Hukuk-u Nisvan**

Müdafaa-i Hukuk-u Nisvan (Kadın Haklarını Savunma) amaç ve çalışmaları bakımından daha önce sözü edilen kadın örgütlerinden ayrıdır. Daha önce başka kadın derneklerinde etkin ve önemli görevlerde bulunan Nezihe Muhiddin Hanım'ın başkanı olduğu bu derneğin temel amacı, kadını eğiterek ve iş yaşamına sokarak geliştirmektir. Derneğin programında yayın yapmak, özel okullar açmak, eski gelenekleri yıkmak, kadın giyimini çağdaşlaştırmak da vardır (Demirdirek,1993,49). Dernek üyeleri arasında başka uluslardan olan yabancı kadınlar da bulunmaktadır. Örneğin Tagedblad gazetesinin İstanbul temsilcisi Odet Feldmann derneğin üyesidir

(Tunaya,1984,482). Derneğin yayın organı ise daha önce bahsettiğimiz ve çeşitli alıntılar yaptığımız Kadınlar Dünyası adlı dergidir.

Bu derneğin kadınların çalışma yaşamına girmesi alanındaki en önemli başarısı Türk kadınına işe almayan Fransız telefon şirketine karşı yürüttüğü mücadeledir. Kadınlar Dünyası'nda kadınların çalışma hayatına girebilmeleri için çeşitli kuruluşlara başvurmalarına dair bir makale yayımlandıktan sonra dernek üyesi olmayan Bedra Osman Hanım, dört arkadaşıyla telefon idaresine iş için başvurmuş fakat iş başvurusu reddedilmiştir. Bedra Osman Hanım da derneğin söz konusu yayın organına bir mektup yazarak *"kendilerine kötü muamele edildiğini, Fransızca ve Rumca bilmemelerinin işe alınmama bahanesi olarak gösterildiğini"*, anlatmıştır (Demirdirek,1993,52).

Dergi bu iş başvurusunu desteklemiş ve yayımladığı yazılarla güçlü bir kamuoyu oluşturmuştur. Posta Telgraf ve Telefon Nezaretiyle bağlantıya geçen dernek Fransız telefon idaresi üzerindeki baskıyı o denli yoğunlaştırmıştır ki, sonunda telefon idaresi yedi müslüman Türk kadınına memuriyet hakkı vermek zorunda kalmıştır.

Söz konusu mücadele sürecinde Kadınlar Dünyası'nın ana eleştiri noktası telefon idaresinde çalışabilmek için Fransızca ve Rumca bilme mecburiyetidir. Dergiye göre zaten bu dilleri üst tabaka, ileri gelen, varlıklı ailelerin kızları bilmekte ve onların da bu gibi işlerde çalışmaya ihtiyaçları olmamaktadır. Asıl işe, çalışmaya ihtiyacı olan yoksul kesimden gelen kadınlar olup; bu kadınların da söz konusu dilleri öğrenme imkanlarının olmadığına dikkat çekilerek şöyle denilmektedir (Çakır,1996,292) :

"...Bugüne kadar telefon idaresine ikiyüzlü mütecaviz (aşkın) İslam kadını müracaat ederek hizmet talep etmiş ise de hükümetin balaya derc ettiğimiz (yukarıda belirttiğimiz) tebligat-ı adilanesine (adilane tebligatına) rağmen Fransızca ve Rumca bilmedikleri bahanesiyle kabul edilmemişlerdir. Velhasıl İslam kadınlığı telefon şirketi tarafından, layık-ı vechile (layık olduğu gibi) hüsn-ü kabul bulamadı (iyi karşılanmadı). Sefaletini, ataletini tahfif edemedi (hafifletemedi). Malumdur ki muhitimizin İslam ailelerinde Fransızca tahsil gören kızlarımız ancak tabaka-i bala (üst tabaka) aileleri arasındadır.

Bunlar ise böyle şirketlere müracaattan, taleb-i hizmetten (çalışma talebinden) müstağnidirler (çekinirler). İşe, işçiliğe muhtaç olan tabaka ise lisan-ı resmi-i mahalli (yerel resmi lisanı) olan Türkçe'den başka lisan tahsili görememiştir.“

Cemiyet, sadece kadınların işe yerleşmeleri için mücadele vermekle kalmamış, kadınların yapmak istedikleri girişimleri de desteklemiştir. Mesela cemiyet üyelerinden Belkıs Şevket Hanım'ın uçağa binme isteğini de dile getirmiştir. Osmanlı kadını olduğu için bunu gerçekleştiremeyen hatta bu isteği şirket tarafından geri çevrilen Belkıs Hanım, Cemiyet yardımıyla uçağa binebilmiştir (Tunaya,1984,482).

b) Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi

I. Dünya savaşı yılları, kadın olsun erkek olsun tüm Osmanlı İmparatorluğu'nun bireyleri için önemli ve zor yıllardır. Özellikle I. Dünya Savaşı yıllarında tüm gücüyle zorlu bir savaşa girmiş olan imparatorluktaki işgücü açığını kapatmak için kadınlar da aktif olarak çalışmaya başlamışlardır. Kadınların çalışması ile hem işgücü kaybının önüne geçilecek hem de cephede savaşmakta olup evin geçiminden sorumlu olan erkeklerin yokluğunda geçimlerini sağlayacaklardır.

Bu bağlamda yine İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin himayesinde 1916 yılında *Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi* adlı bir dernek kurulmuştur. Söz konusu dernek; İttihat ve Terakki'nin önde gelen ismi Harbiye Nazırı ve Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın reisliğinde ve eşi Naciye Sultan'ın himayesinde kurulmuştur. Bu derneğin kuruluş amacı nizamnamesinin ikinci maddesinde şu şekilde belirtilmiştir (Toprak,1988,36):

“Madde 2- İşbu cemiyetin maksadı kadınlara iş bulup kendilerini namuskarane (namuslu bir şekilde) temin-i maişete (geçimlerini sağlamaya) alıştırarak himaye etmektir.“

Merkezi Çapa'da bulunan dernek, şubelerini özellikle yoksul halkın bulunduğu Fatih ve Üsküdar gibi yerlerde açmıştır. Çapa'daki merkezde ayrıca kimsesiz kadın ve çocuklarının barınması için bir de misafirhane bulunmaktadır.

Daha çok dikiş, nakış, örgü işleri yapılan şubeler yanında bu dernekle işbirliği yapan Milli Mensucat Şirketi, Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası, Bakırköy Bez Fabrikası, Reji, Ahırkapı elbise ve çadır imalathanesi vb. işyerleri de vardır. Yemek yapım yerlerindeki işçilerin, çeşitli müesseselerde temizlik işlerine bakanların ve memurların bir bölümü de bu kurum tarafından gönderilmiştir. Yani savaş yıllarında söz konusu dernek adeta iş arayan Osmanlı kadınları ile işçi arayan işletmeleri buluşturan ve böylece ülke ekonomisine hizmet veren bir çeşit *İş ve İşçi Bulma Kurumu* (Karakışla,1999,15) görevini yapmıştır. Sekiz bin kadın cemiyet aracılığı ile çeşitli kuruluşlarda çalışmaya başlamıştır. Resmi ve özel kuruluşlar dernekle yaptıkları anlaşma gereğince kadın işçi çalıştırmıştır. Kadınların çalıştığı kuruluşlar ve bu kuruluşların çalıştırdıkları kadın sayıları tablo 3.1. de gösterilmektedir (T.Sümer,1968,61):

Tablo 3.1 Kadınları Çalıştırma Cemiyeti İslamiyesi'nin kadın işçi yerleştirdiği kuruluşlar ve yerleştirilen işçi sayısı

Çalışan İşçi Sayısı	Kuruluşun adı
125	Kadın amele taburu
317	Reji Fabrikası
259	Şehremaneti (Belediye)
135	Taksim fanila ve çorap fabrikası
22	Milli mensucat şirketi
29	Muhtelif aşhanelere işçi olarak gönderilenler
84	Muhtelif müesseselere gönderilen hademe
1592	Eyüp elbise imalathanesi
1440	Defterdar dokuma fabrikası
863	Beykoz deri ve kundura fabrikası
833	Bakırköy bez fabrikası
157	Sultanahmet elbise ambarı
272	Levazım iplik fabrikası
650	Ahırkapı elbise ve çadır imalathanesi
371	Saraçhane fabrikası
45	Muhtelif müesseselere memure olarak gönderilenler

Kaynak: T. Sümer (1968), "Türkiye'de İlk Defa Kurulan Kadınları Çalıştırma Derneği", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı 10, s.61.

Listedeki kuruluşlar arasında yer alan "kadın amele taburu" olarak adlandırılmış olan “*Kadın Birinci Taburu*” ndan kadınların istihdam alanlarından bir sonraki bölümde ayrıntılı bir şekilde bahsedilecektir.

3.2.2. II. Meşrutiyet Döneminde Kadınların İstihdam Alanları

Osmanlı kadını çoğunlukla tarım ve hayvancılık, ev dokumacılığı alanında çalışır. Bu alanların dışında az sayıda kadın da ticari alanda faaliyette bulunur. Tanzimat’ın ilanı sonrası kadın değişik çalışma alanlarına girerek ekonomik yaşamdaki etkinlerini artırır. II. Meşrutiyet devrinde ise dönemin beraberinde getirdiği uzun süren savaşların yol açtığı ekonomik sıkıntılar, kadınların eğitim seviyesinin artması, dönemin özgürlükçü ortamı, basın ve aydınların yönlendirmeleri gibi kendine özgü şartlar kadınların çalışma hayatının değişik alanlarında önceki dönemlere göre çok daha fazla ve aktif olarak yer almalarına olanak sağlar. Kadınların işgücüne erkeklerden daha düşük ücretlerle girmeleri, bazen erkeklerin işsiz kaldıkları dönemlerde bile kadınların çalışmaya devam etmelerine neden olur. Özellikle savaş yıllarında harp için cepheye gönderilen erkeklerin yerine kadınlar yoğun bir biçimde çalışma yaşamına katılır.

Kadınların resmi ve özel işletmelerde çalışması zaman zaman basında da yer alır. *Tanin Gazetesi*’nin 10 Eylül 1917 nüshasındaki baş makalesinde 1000 kadar kadının resmi ve özel işletmelerde çalıştığı ve çalışan kadınların ailelerinde ekonomik açıdan rahatlama sağlandığı belirtilir¹⁴ (Zihnioğlu,2001,28). 1917 yılında yayınlanan *Sabah Gazetesi*’nde ise kadınların hemen hemen her alanda çalıştığı belirtilerek İstanbul’da gittikçe sayıları artan kadın berberlerin çalışması ile ilgili şu satırlara yer verilir (Toprak,2003,230vd):

¹⁴- 10 Eylül1917 tarihli *Tanin Gazetesi*’nde resmi ve özel sektörde çalışan kadınlarla ilgili şu haber yer almaktadır (Zihnioğlu,2001,28): “Kadınların devair’i resmîyeye(resmî dairelere) ve ticarethanelere, bir takım unumi hizmetlere girmeleri hasebiyle bugün akal(enaz) 1000 kadar kadının çalışmakta olduğunu ve bunların yalnız müstehik olmaktan kurtulduklarını ve bu suretle 1000 ailenin emr-i idaresinde kolaylıklar meydana geldiğini...”

“Şimdiye kadar bizim kadınlarımız resmi dairelerde, ticarethanelerde çalışmazken şimdi bizde de hemen her işte meşgul olmağa başladılar. Mesela kadın berberler son zamanlarda İstanbul’da birden bire çoğaldı.

Yakın vakitlere kadar şehrimizde cins-i latife mensup hemen hiçbir berber yok iken birkaç aya içinde kadın berber adedi şayan-ı hayret bir surette arttı. Beyoğlu’nda ilk görüldüğü zaman büyük bir teccüble seyredilen kadın berberler şimdi nazar-ı dikkati bile celb etmiyor. Beyoğlu Cadde-i Kebiri’nde, Sirkeci’de, Divanyolu’nda birçok kadın berber rahat rahat işlerini görüyorlar.

Erkeklerimiz şimdiden sakallarını kadınların ellerine vermeye başladılar.”

Osmanlı toplumunda çalışan kadınlar meslek grupları itibariyle Memure Kadınlar ve İşçi Kadınlar olarak iki ana başlık altında toplanarak incelenecektir.

3.2.2.1. Memure Kadınlar

a) Eğitim Alanında Memur(e) Kadınlar

Memure kadınlar kategorisinin önemli bir bölümünü kadın öğretmenler ve müfettişler oluşturur. Kadınlar öğretmenlik mesleğini Darülmuallimat’tın açılmasından önce de yapar. Mahalleler de bilgili kadınlar erkek ve kız çocuklarına bazen sadece kız çocuklarına Kur’an okumayı ve bazı dini bilgileri öğretir. Hafız olan bu kadınlar bu işi ya evlerinde ya da cami de yapar ve bu iş karşılığında da öğrenci ailesinden bir miktar ücret alır. Ancak Darülmuallimat kız öğretmen okulunun açılması ile çağdaş anlamda öğretmenlik mesleği doğar. 1870’de Darülmuallimat’tan mezun olan kızlar öğretmen olarak atanarak devletin resmi memureleri olur. Darülmuallimattan mezun olan muallim hanımlarla, Osmanlı Türk kadını çalışma yaşamına sanayi alanından önce eğitim alanıyla girer (Ortaylı,1983,183).

XIX. yüzyılın üçüncü çeyreğinde kadınlar eğitim alanında öğretmen olma dışında yönetici de olur. Fakat kadın okul yöneticileri pozisyon açısından çeşitli kısıtlamalarla karşılaşır. II. Abdülhamid döneminde yayınlanan *Darülmuallimat ile*

İhtiyat kısmına Mahsus Talimat ile Darülmuallimat'taki bayan müdürün pozisyonu şöyle belirlenir (Akyüz,2001,61vd):

Madde 8- “Bayan müdire, okulun dış işleri ve ilişkilerine kesinlikle karışamaz; o, okul içi işlerde de müdürün görüşünü almadıkça, küçük ya da büyük kesinlikle hiçbir girişimde bulunamaz.”

Madde 9- “Bayan müdire sürekli, müdür ise haftada en az bir iki kez dersaneleri ve nakış odasını dolaşır erkek ve bayan öğretmenlerle yardımcıların ve öğrencilerin durumlarını denetleyecek ve ders sırasında dahi bizzat hazır bulunup derslerin nasıl yapıldığını, öğretmenlerin ve öğrencilerin ve hizmetlilerin durumunu sürekli denetleyeceklerdir.”

Yukarıdaki maddelerden de anlaşılacağı gibi yönetim yetkisi ve görevi erkek müdüredir. Kadın müdürün statüsü erkek müdürün statüsünden daha alt düzeydedir. Kadın müdürün yönetimle ilgili görevleri kısıtlanırken, erkek müdür hem yönetim hem de yetki bakımından daha üst konumdadır. 1895 Talimatnamesi kadın müdürün yönetimle ilgili yetki ve görevlerini geniş ölçüde kısıtlayarak asıl yetkiyi erkek müdüre verir. Akyüz (2002,24), söz konusu edilen bu kısıtlamalar nedeniyle Osmanlı kadınları arasında öğretmenlik mesleğinin yaygınlaşmasının engellendiği düşüncesindedir.

Eğitim alanında çalışan kadın yöneticiler ile erkek yöneticiler arasında sadece bulunulan pozisyon olarak değil, ödenen ücret açısından da farklar vardır. Türk Eğitim tarihi açısından önemli bir yeri olan 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi Darülmuallimatın kadın müdürü ile Darülmuallimin erkek müdürüne ekonomik açıdan farklı yaklaşır. Nizamname ile “*Darülmuallimin müdürüne aylık 5 bin kuruş, öğretmenlerine aylık 2-4 bin kuruş maaş verileceği belirtilirken aynı nizamname ile Darülmuallimatın kadın müdürüne aylık 1500 kuruş, kadın öğretmen ve ustalara ise 750 kuruş maaş verileceği*” hükme bağlanır (Akyüz,2001,60;Temelkuran,1970,63).

Nizamname açıkça devletin aynı işi yapan farklı cinsiyetteki öğretmen ve yöneticilerine farklı bakış açısıyla yaklaştığını gösterir. Düzeyleri (pozisyonları) eşit, meslek mensuplarına sırf cinsiyetten dolayı farklı maaş ödenmiştir. Bu da bayan

öğretmen ve müdirenin pozisyonlarının erkek meslektaşlarına göre daha düşük olduğunun göstergesidir (Akyüz,2001,60).

b)Telefon İdaresi'nde Çalışan Memur(e) Kadınlar

Osmanlı Devleti'nde evin pek dışına çıkmayan kadınlar, Kadınlar Dünyası'nın yazar kadrosu tarafından cesaretlendirilir. Bu cesaretle kadınlar Dersaadet Telefon Anonim Şirket-i Osmaniyesi'nde çalışmak için müracaat ederler. 200 müslüman kadının başvuru yaptığı şirkette uzun bir mücadele sonunda 7 Müslüman 120 gayrimüslim kadın şirkette çalışmaya başlar. Bedra Hanım ve onunla beraber işe başlayan altı Osmanlı kadını (Hamiyet Derviş, Bedia Şekip, Mediha Enver, Refika Mustafa, Semiha Hikmet, Nezihe Mustafa) kendilerinden sonra gelenlere öncü olur; bir yıl sonra Feride Yaver adlı diğer bir Osmanlı kadını yine aynı posta idaresinde pul memuru olarak işe başlar (Karakışla,2001,47).

Çalışırken yeldirme ve başörtü kullanan Osmanlı kadınları peçeyi hiç takmamışlardır. Kaloriferli, asansörlü ve elektrikle aydınlatılan modern binalarda çalışan kadınlara ait yemekhane, mutfak ve tuvalet mevcuttur. 1918 yılında İstanbul Postanesi'nde çalışan 90 kadının 85'i Müslüman Osmanlı kadınıdır (Karakışla,2001,27).

Öğle yemeği için kırk beş dakika öğle tatili yanında her telefon memuresinin ayrıca öğleden sonra on beş dakika molası vardır. Geç saatlere kadar çalışan memureler ayrıca gece ve tatil günlerinde de nöbet tutarlar. Nöbetleri boyunca yiyecek ve içecekleri şirket tarafından karşılanır. Bunlar dışında nöbetini bekleyenler için istirahat salonu bile vardır. Gece nöbeti tutanlar ve tatil günlerinde çalışanlar iki misli ücret alır ve ertesi gün de izinli sayılır (Karakışla,2001,28). Telefon memurelerine ilk yıl için dokuz gün ücretli izin verilirken bu izin süresi çalışılan yıllara göre artarak on sekiz güne ulaşır. Hastalığa yakalanan memurelere bir ay kadar ücretli izin verilir. Ayda 400 kuruş alan telefon memurelerinin ücretleri terfi ile artar (Karakışla,2001,29-48).

c) Diğer Devlet Dairelerinde Çalışan Memur(e) Kadınlar

I. Dünya Savaşı sırasında erkeklerin cepheye gitmesi sonucu devlet dairelerinde erkek memurların sayısında büyük miktarda düşüş olmuş ve bunun sonucunda da kadroları boşaltan erkek memurların yerine kadın memureler alınmasına karar verilmiştir. Bu dönem için kadınların devlet dairelerinde görev almaları inanılmayacak bir şeydir. Konu ile ilgili gazetelere ilk ilan veren ve bu kararı ilk uygulayan devlet kurumu Maliye Nezareti olmuştur.

Maliye Nezareti tarafından açılan sınavda başarılı olan hanımların sayısı on ikidir. Maliye Nezareti'nde göreve başlayan hanımlar, kendilerine ait odalarda çalışırlar. Nezaret içinde bir haremlik-selamlık uygulaması vardır. Kadınların odalarına odacıların dışında hiçbir erkek giremez. Nezarete bayan memurlara işlemler odacılar aracılığıyla iletilir. Bu uygulamanın doğal bir sonucu olarak da mesai bitiminde binayı önce erkekler daha sonra da kadınlar terk eder (Günaydın,1967,66).

Savaşın bitmesiyle kadın memureler görevlerini askerden geri dönen erkek memurlara teslim etmişlerdir. Ancak bazı kadın memureler daimi memur olarak görevlerinde kalmak istemişlerdir (Günaydın,1967,67). Savaş dönüşü kadın memureler işten çıkartılmaya başlayınca basın kadınların erkeklerden daha şevkle çalıştıklarını belirterek, onların görevlerinde kalmaları gerektiğini öne sürmüştür (Demirdirek,1993,113).

d) Kadın Askerler: Kadın Amele Taburu

Önceki bölümde bahsedilen II. Meşrutiyet döneminde kurulmuş olan kadın örgütlerinden biri olan Kadınları Çalıştırma Cemiyet-ı İslamiyesi'nin getirdiği en önemli yeniliklerden biri I. Dünya Savaşı sırasında kadınlardan oluşturdukları “*Amele (İşçi) Taburları*”dır.

10 Eylül 1333 (1917) tarihinde Birinci Ordu-yu Hümayun'a bağlı olarak kurulan bu taburla I. Dünya Savaşı sırasında hem cephe gerisinde kalan kadınların geçimlerini temin etmek, hem de ordunun ihtiyaçlarını karşılamak amaçlanmıştır. Cephelere sevki düşünülmeyen tabur geri hizmetlerde istihdam edilmek amacıyla oluşturulmuştur. Kadınlar maaşlı memur ve yevmiyeli işçi olarak istihdam edilmiştir. Söz konusu tabura girebilmek için kadınların şu şartları taşıması gerekir (Karakışla,1999,16):

1. Tebaa-i Osmaniye'den (Osmanlı vatandaşı) olmak ve güçlü kuvvetli bulunmak
2. Aşılı olmak (aşı kâğıdı olacaktır)
3. Kalıcı ve bulaşıcı hastalığı bulunmamak (ayrıca muayene yapılacaktır)
4. Ehl-i namus ve iffetten olduğuna dair mahalle muhtarından ve imamından bir ilmühaber getirmiş olmak
5. Yaşı azami 30, asgari 18 olmak
6. Kucakta taşınır çocuğu olmamaktır.

Memure kadınların görevleri kendilerine muadil görevlerde bulunan erkek memurlar ile aynıdır. Memur kadınlar katibeler ile nöbet tutar. İşçi kadınlar ise sekiz saat çalışır. Evli kadınların da çalıştığı taburlarda kadınlara sabahleyin işbaşı yapmak şartı ile haftada dört gece izin verilir. Eğer kadınlar uzak yerlerde oturuyor ise, bu süre hafta da bir gün olur. Evlenecek kadınlara ise, yirmi günlük izin verilir (Toprak,1988,163).

Kadın işçiler pelerin, manto, ceket, şalvar, tozluk, yeldirme giyerek işlerini yaparlar. Diğer görevliler ise, yaptıkları işe göre yakalarına takılan yaldızlı veya kırmızı renkli yıldız şeklinde ayırt edici bir işaret taşırlar.

Taburda suç işleyen kadın işçileri yargılamak için üç erkek iki kadın üyeden oluşan bir disiplin kurulu vardır. Kadın İşçi Taburunun etrafı silahlı askerler tarafından kuşatılır ve tabur dışına çıkan kadınlar için polis memurlarına görev verilir (Karakışla,2003,6).

Yayımlanan talimatlarda kadınların giyecekleri kıyafetlerden her rütbedeki kadının alacağı maaşa kadar her şey detaylı olarak belirlenmiştir. Bu nizamnameye göre kadın taburundan görevli kadın personelin maaşları aşağıdaki gibi düzenlenmiştir (Karakışla,1999,18):

Tablo 3.2. **Kadın taburunda görevli kadın personelin maaşları**

	Asgari Maaş(kuruş)	Kıdem ve hüsn-ü hizmeti(iyi hizmeti) karşılığında verilecektir
Tabur kâtibesi	600	800
Tabur ve bölük kâtibesi	500	700
Tabur iâşe memuresi	600	700
Tabur depo memuresi	500	700
Bölükbaşı	600	800
Takımbaşı	400	600
Hastabakıcı	300	450
Terzi	500	600
Aşçı	250	350
İşçi kadın	10	

Kaynak: Karakışla (1999), "Osmanlı Ordusunda Kadın Askerler", *Toplumsal Tarih*, s.18.

Kadın İşçi Taburu; II. Meşrutiyet döneminde uzun süren savaşlar nedeniyle, çalışmak zorunda kalan Müslüman Osmanlı kadınlarına iş bulmak ve iş olanakları sağlamayı amaçlamıştır. Taburun kurulduğu ilk günlerde tarımsal alanda yapılan çalışmalarda çoğunluğunu İstanbul'dan gelen kadınların teşkil ettiği taburun pek iyi intibası olamamıştır. Yapılan gözlemler kadınların bu işlere yatkınlığının olmadığı yönündedir. Sadece tarımsal alanda değil, yol yapımı, toprağın düzeltilmesi, hendeğin açılması konularında da kadınların yetersiz olduğu izlenmiştir (Karakışla,1999,20). Yol inşa etmek için çalışan on kadının bir günde ancak bir erkeğin yaptığı işi yapması üzerine taşradan bu tarz işleri yapmaya yatkın kadınların getirilmesi cemiyete teklif edilmiştir (Altındal,1997,15).

Yol yapımı ve tarımsal üretim çalışmalarında başarılı olamayan kadınlar için dokuma çalışmalarına yönelim yapılır. Kadınlar daha önceden alışageldikleri

dikiş dikmek, iplik eğirmek gibi işler yaparlar. Yol yapımı ve tarım alanında üretime geçemeyen kadınlar dokuma işi ile üretime katkıda bulunmaya başlarlar.

3.2.2.2. Özel Sektörde Çalışan Kadınlar: Osmanlı Bankası Örneği

Osmanlı'nın son döneminde kurulmuş olan Osmanlı Bankası da kadınların istihdamı açısından önemli bir konuma sahiptir. Laurence Ammour ve Lorans Tanatar Baruh'un Osmanlı Bankası'nda 1911-1934 yılları arasında çalışan kadın personel hakkında personel dosyalarını baz alarak yapmış oldukları çalışma II. Meşrutiyet sonrası Osmanlı kadınının istihdam alanlarından birinin de Osmanlı Bankası olduğunu göstermiştir.

Ammour ve Baruh'un personel dosyaları üzerine yapmış oldukları araştırmaya göre 1911-1934 arasındaki dönemde kadın çalışanlarının toplam personele oranı %4'tür. Bu süre içerisinde bankada çalışan kadın sayısı da 226'dır (Ammour&Baruh,1999,16).

Osmanlı Bankası'nın kozmopolit yapısı kadın personellerinin de etnik profiline yansımıştır. Osmanlı Bankası'nda İspanyol, İngiliz, Macar, Yunanlı, İsviçreli, Avusturyalı, Yugoslav, Suriyeli, Çekoslovak, Mısırlı ve Filistinli kadınlar çalışmıştır. Çalışan kadınların %55'i Osmanlı veya Türk vatandaşıdır (Ammour&Baruh,1999,16).

Osmanlı Bankası'nda ilk işe alınan kadın , 29 Temmuz 1911'de kurulan *service des dames turques* de -Müslüman Hanımlar Servisi- hizmet vermek üzere bankaya girmiş ve 1921'e kadar kesintisiz bu serviste çalışan Anette Zundo'dur. Osmanlı vatandaşı olan Anette Zundo, daha önce Galata'da başka bir bankada, Crédit Lyonnais'de çalışırken, böyle bir servisin açılacağını duyup Osmanlı Bankası'na başvurmuştur. 52 yaşında, dul ve bir çocuklu olan bu kişinin dosyasında Türkçe, Rumca, Fransızca ve İtalyanca konuştuğu, Fransızca okuryazar olduğu belirtilmektedir. 11 altın lira maaş ile işe başlayan Annette Zundo'nun, sağlık

durumunun çalışmasına elvermemesinden dolayı, 1921'de işine banka tarafından son verilmiş, yerine Feride Şevket Hanım alınmıştır (Ammour&Baruh,1999).

Feride Şevket, Osmanlı Bankası'nda çalışan ilk Müslüman Osmanlı kadınıdır. 1921 yılının Ekim ayına kadar Müslüman kadınlara gişe hizmeti vermiş; istifa ettiğinde, banka yetkilileri, Feride Şevket'in yerine başka memur almamış ve Şevket'in çalıştığı "Müslüman Kadınlar Servisini" kapatmışlardır (Ammour&Baruh,1999,19).

Osmanlı Bankası'nda kadınlar hemen her serviste - hesabı cari ve avanslar, muhasebe, hukuk işleri, kambiyo, emtia, muhaberat, tercüme, menkul değerler, tahvilat, istihbarat, personel, emekli sandığı- ve genel müdür sekreteri olarak çalıştılar. Kadınlar eğitimlerine göre daktilo, tasnif, kayıt, defter tutma, tercüme, gişe hizmeti, sekreterlik, kupon sayma türünde işler yaptılar (Ammour&Baruh,1999).

Osmanlı Bankası'nda çalışan kadınlar çeşitli nedenlerle ayrılmış ya da ayrılmak zorunda bırakılmıştır. Kadınların bir çoğunun, 80 kadın, işine çeşitli nedenlerden dolayı son verilmiştir. Bu nedenlerden bazıları şunlardır; çalışma veriminin düşük olması, sağlık sorunlarından dolayı almış oldukları uzun izinlerinin ardından kadınların işlerine dönmemesi. Kimi zaman ise kadınlar bankadaki görevlerinden kendi istekleri doğrultusunda ayrılmıştır. İstifa nedenlerinin başında ise sırasıyla sağlık sorunu, daha iyi kazanç getiren bir iş, ailevi nedenler, evlilik ve başka bir ülkeye yerleşme yer almaktadır (Ammour&Baruh,1999,21).

Çalışan kadınların büyük bölümü İstanbul'da istihdam edilmektedir. Kadın personellere ilk girişte verilen ücret 6-8 altın lira olmasına karşın yevmiye ile çalışanlarda bu günlük 40 kuruştur. Maaşın eğitim ve tecrübeye göre değiştiği bankada kadın çalışanlarla erkekler arasında fark yoktur (Ammour&Baruh,1999).

3.2.2.3. İşçi Kadınlar

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren Osmanlı kadınları ve genç kızları tarımın yanı sıra halı, kilim, altın ve gümüş simle işleme, kumaş dokuma, iplik bükme vb. gibi dokuma endüstrisinin çeşitli kollarında kendi evlerinde çalışmışlardır. Elle iplik eğirme işi Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan devletin tarih sahnesinden çekilmesine kadar varlığını korumuştur.

Osmanlı Devleti'ni farklı tarihlerde ziyaret eden yabancı seyyahlar Osmanlı kadınlarının dokumacılık yaptığını kaydeder. XVI. yüzyılda Osmanlı ülkesinde seyahat eden Busbecg (-,53vd) Ankara çevresini gezerken bu yörede bulunan bir cins keçinin (tiftik) tüylerinden köylü kadınların iplikler yaptıklarını ve bu iplikleri Ankara'ya gönderdiklerini aktarır. XVIII. yüzyılda Osmanlı ülkesini ziyaret eden Macar Prens'te Osmanlı kadınlarının oldukça uğraşlı bir iş olan pamuk ekimi ve dokumacılığıyla uğraştığını söyler (Mikes,1999,64).

Yerli kaynaklar da Osmanlı kadınının dokumacılık ile yoğun şekilde uğraştığını ortaya koyar. Hezarfen (1999,48), Ankara çevresindeki yoksul kadınların tiftik ve yapağıyı pazardan alarak eğirip, büğürüp sonra da sof ve şal dokuyanlara satarak geçimlerini sağladıklarını yazar. Evliya Çelebi'de (Özön,1976,114) Ankara'da kadınların sof ipliğini dokuduğunu ve Ankara halkının sof ticareti ile uğraştığını belirtir.

Osmanlı Devleti ile ilgili araştırma yapan akademisyenlerde imparatorluğun çeşitli yerlerinde -Hınıs, Palu, Bursa, Beyrut, Halep, Selanik, Şam, Trabzon, Amasya- kadınların el emeği ile dokudukları kumaşları bölgesel pazarlar da satarak hem ticaret yaptıklarını hem aile geçimine katkıda bulduklarını hem de vergi vermediklerini ifade ederler (Quataert,1999,87;Faroqhi,2003,115).

Osmanlı kadınlarının dokumacılık ile uğraştığı belgelerde -şeriyeye sicilleri- yer almıştır. Şeriyeye sicillerine göre, Osmanlı Devleti'nin iktisadi yaşamı ile ilgili araştırmalar da bulunan Bursa'yı inceleyen Gerber ve Kayseri'yi inceleyen Jennings

Osmanlı kadının dokumacılık yaptığını belirtir. Osmanlı Devleti'nde geniş bir alanda bölgenin özelliğine yönelik dokumacılık yapılır. Kendi ihtiyaçlarını karşılayan kadınlar ürettiklerinin fazlasını satar. XIX. yüzyıla kadar kadınlar kendi eğirdiği iplikler ile kumaş dokur. XIX. yüzyılda çikriğin kullanımının yaygınlaşması ile kadınlar evde yaptıkları üretimlerini artırır. İmparatorlukta çoğu evde çikrik ve dokuma tezgahı vardır. Genç kızlar, satın aldıkları pamuğu çikrikta eğirdikten sonra çeyiz yapmak, aile tüketimi için kullanmak veya satmak amacıyla kumaş dokur.

XIX. yüzyılın ortalarına kadar oldukça ilkel koşullarda kendi mekanlarında dokumacılık yapan kadınlar, Tanzimat ile birlikte daha farklı işletmelerde (atölye, fabrika) çalışır. Tanzimat döneminde gelişen sanayi doğrultusunda açılan atölyelerde önceleri gayrimüslim kadınlar çalışmaya başlar. Dönemin sosyo-kültürel özellikleri nedeniyle Müslüman Osmanlı kadını çok daha sonraları atölyelerde çalışarak ekonomik yaşamda yerini alır.

Osmanlı Devleti'nde kadınları ev dışında, atölyelerde veya fabrikalarda çalışmaya yönlendirmek oldukça güç olmuştur. Girişimciler kimi yerlerde kadın/kız işgücü bulmakta zorlandılar. Müteşebbisler kimi zaman din görevlilerinden, kimi zaman da bölgenin ileri gelenlerinden kadınların/kızların atölyelerde çalışabilecekleri yönünde talimat/yardım alırlar. Buna Lübnan'da yaşananlar örnek olarak verilebilir. Lübnan'da yeni açılan bir fabrikaya kırsal kesimde yaşayan aileler, kızlarını göndermek istemez. Aileler, karanlık ve izbe olan yani çalışmaya elverişli olmayan ve havalandırması bulunmayan ve erkek işçilerle de yakın çalışmayı gerektiren bu işletmede kızlarının çalışmasını onaylamazlar (Owen,1987,274vd). Bölgeye yatırım yapan müteşebbis için beklenmedik bir durumdur bu. Sorun fabrika sahibinin din adamları ile yakın ilişkileri sonucu, yöre halkının bu fabrikalarda çalışmanın kötü (ahlaki) olarak algılanamayacağına dair ikna edilmeleri ile aşılr.

Osmanlı Devleti'nde kızlarını atölyelerde çalıştırmak istemeyenlerin bulunduğu tek yer kuşkusuz Lübnan değildir. Bursa'da da girişimciler benzer problemlerle yüzleşmek zorunda kalır. Bursa'da yatırım yapan girişimciler gerek Hristiyan gerekse Müslüman din adamlarından kızların atölyelere yönlendirilmesi

için yardım alır. Hatta Ermeni kızların atölyelerde çalışabileceğine dair Papa'nın izin verdiği dair belge bile tanzim edilir (Quataert,1993,84).

Atölyelerde çalışacak elemanı bulma güçlüğü sadece özel girişimde bulunacak kişi veya kişilere özgü bir sorun değildir. XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinde Osmanlı Devleti askeri amaçlı bir fabrikayı İslimiye'de açtığı zaman da işgücü bulamamıştır. Devlet hizmetine girme korkusu taşıyan yöre halkı fabrikada çalışmayı reddetmiştir. Fakat yöre halkına tanınan bazı ayrıcalıklar -cizyelerin devlet tarafından ödenmesi, günlük yemek verilmesi ve yevmiye ödenmesi- sayesinde işçi bulunabilmiştir (Pullukçuoğlu,1997,21). XIX. yüzyılın üçüncü çeyreğinde fabrikada çalışan kadınların sayısı 400 olmuştur.

Kurulan işletmelerde kadınların çalışmasını temin etmek için uğraş veren müteşebbisler, kadınların/ kızların işe devamlılığını sağlamak konusunda da büyük çaba harcar. Atölyelerde çalışan kızlar ya evlenerek ya da çeyiz alacak kadar para biriktirdikten sonra işi bırakır. Quataert (1999,89), Selanik'teki dokuma fabrikasında çalışan kızların amaçlarını şöyle açıklar:

“Yahudi kızları çok becerikli; evleninceye kadar-Selanik'te evlenme yaşı 15 ve daha yukarı- ya da küçük bir drahoma ile gerekli kıyafetleri almaya yetecek kadar parayı biriktirinceye kadar çalışıyorlar.”

Çalışan kızların işe devamlılığını sağlama konusunda da din adamlarına başvurulur ve onların halk üzerindeki etkisinden yararlanır (Owen,1987,276). Bu girişimin dışında kadınların işe devamlılığı konusunda çeşitli stratejiler izlenir: Önce yüksek ücretler verilerek iş özendirilip istenen talep oluştuğundan sonra ise ücretlerin düşürülmesi (Quataert,1993,84), vasıflı ve tecrübeli yabancı kadınların eşliğinde işin öğretilmesi¹⁵ (Quataert,1992,46) -kadın ustabaşlarının atölyelerde bulunması sonucunda kadınların ev dışında çalışmaya teşvik edilmesi-, atölyelerin etrafında çalışanların kalmaları için barınak/yurtların yapılması (Quataert,1997,918), mahallelerin içine ya da yakınlarına işletmelerin kurulması böylece işçilerin atölyeye

¹⁵ -Bu amaçla Fransız Marie Blache yerli kızlara işi öğretmek amacıyla çocuğu ile birlikte Bursa'ya gelir. Girişimci Falkeisen tarafından Bursa'da işi kadınlara öğretmek ve ve ustabaşlık yapmak üzere istihdam edilmişti.

yürüyerek gidip gelerek ev içi ve ev dışı işlerinin daha kolay yürütülmesinin sağlanması.

Girişimciler sadece işgücü bulmak için değil mevcut işgücünü de ucuza çalıştırmak amacıyla da stratejiler belirlediler: Kendi aralarındaki rekabetten dolayı işçi ücretlerinin artmaması için işverenlerden işten ayrılma belgesinin alınmasını şart koşular. Ayrıca yeni bir işe girerken bu belgenin gösterilmesini zorunlu hale getirdiler (Quataert,1999,229).

İş değiştirirken veya yeni işe girerken belge alınması zorunluluğuna rağmen çalışan kadınların kayıt altına alındığını iddia edemeyiz. Kadınların resmi kayıtlarda yer almaması kadınların ekonomik faaliyetlerde ne kadar aktif olduğu konusunda bilgi sahibi olmamızı engellemektedir. Özellikle II. Meşrutiyet'ten sonra tutulmaya başlayan sanayi istatistikleri dışında basın ve edebiyat yoluyla kadın işçilerin sayısı, çalışma koşulları ve ücretleri hakkında önemli bilgiler elde edebilme imkanı doğmuştur. İşçi sınıfındaki kadınların sayılarının arttığı tahmin edilse de kesin sayılardan ne yazık ki yoksunuz. Güzel(1984,9) 250 bin işçinin bunun da 70-75 binin kadın işçi olduğu görüşündedir. Bilindiği gibi Osmanlı Devleti'nde nüfus sayımlarının askere alma ve vergilendirme amacıyla yapılması ve bu sayımlarda kadınların dikkate alınmamasını beraberinde getirmiştir. Bu nedenle genel nüfus ve çalışan nüfus içerisinde kadınların paylarını belirten kesin rakamlar yoktur.

Osmanlı Devleti'nde kadınlar özellikle meşrutiyet döneminde çeşitli alanlarda üretim yapan fabrikalarda istihdam edilmişlerdir. Sanayi istatistiklerine bakarak kadınların genellikle aşağıdaki sanayi sektörlerinde istihdam edildiğini söylemek mümkündür:

Şekercilik, tahin ve bisküvi imalatı, **konserve imalatı**, tütün imalatı, **kereste imalatı**, halı sanayii, **dokuma sanayiinin diğer kolları** (elbise, kravat, çamaşır, gömlek, şapka, şemsiye imalatı vb.), sigara kağıdı imalatı, **matbaacılık ve diğer kağıt imalatı**, sabun imalatı, **kimya ürünleri imalatı** vb.

Osmanlı Devleti'nde kadınlar yukarıda söz edildiği gibi çeşitli sektörlerde çalışmıştır. Fakat Osmanlı kadınının çoğunlukla çalıştığı sektör dokumacılıktır. Osmanlı İmparatorluğu'nda kimi yerleşim yerlerinde hemen her evde bir dokuma tezgahının olduğu gerçeğinden hareketle kadınların büyük çoğunluğunun çalıştığı dokuma sektörü, ipek dokumacılığı ve halı dokumacılığı hakkında bilgi verilerek kadınların bu iş kollarındaki etkinlikleri incelenecektir. Çalışan kadınların büyük çoğunluğunun istihdam alanı olan dokumacılık hakkında bilgi verilerek daha sonraki inceleme başlıklarımız olan kadınların çalışma koşulları ve bu koşulların olumsuzluğu sonucu gelişen grevler konusuna da bir zemin oluşturulacaktır.

a) Dokuma sanayii

Osmanlı İmparatorluğu'nun Malatya, Uşak, Diyarbakır, Harput, Erzurum, Sivas, Antep, Musul, Şam vb. gibi çeşitli yerleşim yerlerinde dokumacılık yapılırdı. Osmanlı Devleti'nde kadının dışarı çıkmadan yapacağı en önemli işlerden biridir dokumacılık.

Osmanlı İmparatorluğu'nun genelinde dokumacılık evlerde tezgahlarda ya da küçük atölyelerde yapılır. Yün ve pamuk eğirme işi Osmanlı kadınlarının günlük uğraşdır. Dokumacılığın yaygın şekilde yapılmasından dolayı olsa gerek dokuma terminolojisine kadınlara özgü isimler girmiştir. Yün bükücüye *gazala*, ipek çekiciye *kabbabe* denmesi gibi (Vatter,1998,58). Birçok kadın kumaş dokurken evde eğirdikleri iplikleri kullanır.

Osmanlı Devleti'nde gerek kırsal gerekse kentsel alanlarda yaygınlık gösteren dokumacılığa karşı zaman zaman farklı tavırlar gösterilmiştir. Bursa'da desteklenen ve vergi muafiyeti kazanan kadın dokumacılar Amasya'da farklı uygulama ile karşılaşmışlardır. XV. yüzyılda Amasya'da görevli bir vali kadınların dokuma tezgahlarında çalışmasını engellemeye çalışmıştır. Kamu ahlakını bahane eden vali dokuma tezgahlarında kızların çalışmalarını engellemiş ve kızları evlerine göndermiştir (Mordtmann,1999,380vd).

İmparatorluğun çoğu bölgesinde çoğu evde bir çıkırık bir dokuma tezgahı vardır. Evlenmeyi bekleyen genç kızlar pamuk satın alır, bunları çıkırıkta eğirir, ya kendi çeyizleri için ya da aileleri için kumaş dokurlar. Kadınlar da aileleri için kumaş dokuma dışında tüccar için de ipliği eğirir ve kumaş dokurlar. Ancak fabrikaların kurulmasıyla fabrika ipliği kullanımının yaygınlaşması ile çıkırık yavaş yavaş ortadan kalkar.

Osmanlı İmparatorluğu'nda özellikle yoksul hanelerde yoğun olarak yapılan iplik eğirme işi bir meslek değildir. Aile bütçesine “ek gelir” sağlamak amacıyla yapılan bir uğraştır. Kadınlar, evde iplik eğirir ve günde 0,4-0,8 kuruş kazanırlar (Quataert,1999,72). İplik eğirme işi daha çok kadınların günlük işi olarak kabul edilse de özellikle köylerde kadınlar ve bazen de erkekler tarafından başka para kazanacak iş olmadığından yapılır. Quataert (1999,70), Diyarbakır'da evlerde oldukça yaygın olarak yapılan dokumacılıkla ilgili olarak şunları yazar:

“Bütün Kürt kadınları, kışın bezin yapıldığı yerli ibrişimi eğirmekle uğraşırlar. Kırsal alanda yoksulluk o kadar büyüktür ki, çoğu zaman ibrişimin yapıldığı pamuğu almaya güçleri yetmez. Bundan ötürü pek çok kadın pamuk toplamaya gider. Karşılığında sadece topladıkları pamuğun küçük bir kısmını alırlar. Böylece diyelim altı libre ham pamukla takas eder; sonra bu pamuğu da ibrişime dönüştürür. Onu da aynı oranda ham pamukla değiştirir; nihayet, belirli bir miktar ibrişim sahibi olur; kocası da ibrişimden bir şeyler dokur, aile için gerekli olanı kullanılır, geri kalanı satılır.”

Bir meslek olarak algılanmayan dokumacılık daha çok aile bütçesine gelecek bir katkı gibi düşünülmüştür. Genel bakış açısının bu olmasına rağmen Halep, Diyarbakır, Bağdat gibi yerlerde dokumacılık bütün bir yıl boyunca süren bir iştir. Manisa'da ise sadece kışın yapılan bir iş olarak kalmıştır. Manisa'daki dokumacılar yazın daha kazançlı olduğunu düşündükleri tarım sektöründe çalışmışlardır (Quataert,1999).

XIX. yüzyılda Anadolu'nun çeşitli yerlerinde ticari amaçlı dokuma tezgahları kurulur. Dokuma tezgahlarının bulunduğu atölyelerde usta, kalfa ve işçiler çalışır. Usta, çalışılan atölyenin ya sahibi ya da kiracısıdır. Usta, parça başı hesabına göre kalfayı ve işçileri kiralar, dokunacak pamuk ve ipeği temin eder ve

gerekirse dokuma tezgahlarını kiralar. XIX. yüzyılda dokuma kalfası ücretli bir işçi, usta ise onun sırtından geçinen bir işverendir. Ustaya işi yaptırmasından dolayı tüccar ya da müteşebbis tarafından ücret ödenir. Usta, ödenen paradan yaptığı hizmetin karşılığı olan parayı alır, kalan parayı da kumaş dokuyan kalfa ve işçilere verir. Dokuma sektöründe aracının ya da işverenin kazancı oldukça iyidir. 1840'larda Şam'da tüccar atölye ustasına yapacağı iş için 35 kuruş öder. Aracı 11 kuruşu kendine alır ve işi yapanların her birine 7 kuruş verir (Vatter,1998,64vd).

b) Halı Sanayii

Kadınların yoğun şekilde çalıştıkları sektörlerden biri de halı sanayidir. Halıcılık dışarıda atölyelerde yapılabildiği gibi evlerde de yapılır. XIX. Yüzyılın sonlarına doğru sanayi ve ticari bir anlam ifade eden halıcılık özellikle Avrupalı tüketicilerin gözdesi olunca ev sanayine dönüşür. Uşak, Gördes, Kula gibi yerlerde hemen hemen her evde bir halı dokuma tezgahı vardır. Batı'nın yoğun ilgisi karşısında kimi yerleşim yerlerinde -Uşak ve köylerinde- halkın yaşam tarzı ve çalışma şekli değişir. Halıcılığın daha karlı bir iş olduğunu gören Uşaklı köylüler tarım yapmayı bırakıp halıcılığa yönelir (Quataert,1999,273).

Evlerde yapılan halı dokumacılığında tüccarla parça başına anlaşılan tezgah sahibi kendi ailesindeki kızlarla ya da para vererek kiraladığı kızlarla halıyı dokurdu. Kızlar henüz altı yaşındayken annelerinden halı dokumayı öğreniyor ve iki yıllık bir çıraklık süresinden sonra halı dokuyucusu olup para kazanırdı (Quataert,1999,279). Halı dokuyucuları tezgah başında diz çökerek ya da oturarak birbirlerine beş-altı santimetre mesafeye halı dokurlardı. Halının büyüklüğüne göre dokuyucu sayısı artabilirdi. Halıcılık sektöründe çalışanların sayısı da mevsimlere göre farklılaşırdı. Yazın tarlada çalışan kadınlar ve kızlar kış mevsimi geldiği zaman ise halı dokurlardı (İssawi,1980,308).

Halı dokuyanların büyük bölümü Müslüman Türklerden oluşuyorsa da Rum ve Ermeni kadınları da halı dokumacılığı ile uğraştı. Halıcılıkla ilgili işlerin büyük çoğunluğunu kadınlar yapardı. Halı dokumak için kullanılacak iplerin boyanması,

iplerin eğrilmesi ve halı dokunması işleri kadınlar tarafından el emeği harcanarak yapılırdı. Fakat zamanla Avrupalıların Türk halılarına olan ilgilerinin artması halı tezgahlarının, atölyelerinin artmasına neden oldu. Atölyelerin artışı da beraberinde işbölümünü getirdi. Uşak'ta iplik fabrikaları kuruluncaya kadar iplikleri boyama görevini erkekler yerine getirdi. Hatta Uşak'ta erkekler, kadınlar dokuma işi için zaman harcasın diye bir süre yün eğirme işine de yardımcı oldular. Halıcılığın merkezlerinden olan Kula ve Gördes'te kadın ve erkekler birlikte halı dokudular (Quataert,1999,276vd).

Yirminci yüzyıla girilmesiyle halı dokunan atölyeler ortaya çıktı. Atölyeler genellikle halı dokumak amacıyla kiralanmış odalardı. Eskişehir, Kütahya, Sivas'ta halı atölyeleri mevcuttu. Evde halı dokunurken ev içi ihtiyaçların çalışmayı sürekli kesintiye uğrattığını düşünen tüccarlar atölyeler açarak daha etkin bir kontrol sağlamaya başladı. Kadınlar ve kızlar evlerinden atölyeye yürüyerek gider, atölye sahibinin sağladığı tezgahlarda halı dokurlardı. Kadınlar, çocuk bakımı, ev ya da tarla işiyle uğraşmayacağı için daha disiplinli şekilde üretim yapardı. Bu da daha çok düğüm atabilmek demektir. Evde çalışan dokuyucular 10 saatlik bir çalışma gününde 4500-5000 düğüm atarken bu sayı atölyelerde sekiz saatlik bir çalışma ile 9600 hatta usta dokuyucularda 14000 düğüme kadar çıkardı. Atölyelerde atılan düğüm sayısının fazla olması atölyelerde çalışanların evde halı dokuyanlardan iki kat daha hızlı çalıştıklarının kanıtıydı (Quatert,1999,281).

Halı dokumacılığının evlerden atölyelere yönlendirilmesi, işçilerin atölyelerde çalıştırılması tüccarlara ücretleri düşürme, işçilerin üretkenliklerini artırma gibi avantajlar sağlamışsa da işçilerin yaratıcılığını engelleyerek onları bir mekanik görevi yapan kişiler konumuna indirgemıştır. İşçilerdeki yaratıcılığın ortaya çıkmasına izin vermeyen atölyeler öte yandan işçilerin kolayca örgütlenebilmelerini olanaklı kıldığı için işveren açısından dezavantajdır. 1908 yılında Osmanlı Devleti'nde görülen grevler bu tarz örgütlenmelerin ürünü olarak ortaya çıkmıştır (Quataert,1999,282; Karakışla,2002,56).

Halı dokuyucularının tamamı kız ve kadınlardan oluşur. Halıcılık bir endüstriyel aktivite olarak evlerde kadınlar tarafından yapıldığı için bu işte ne kadar kadının istihdam edildiğine dair veri yoktur. Ancak Quataert (1999,280), 1910 yılında Şark Halı Şirketi için çalışanların sayısını 50.000 olarak verir.

c) İpekli Dokuma Sanayii

Osmanlı Devleti'nde başta Bursa olmak üzere çeşitli kentlerde ipekböceği yumurtası ve koza üretimi yapılır. Bursa, Selanik, Lübnan, Edirne, Diyarbakır gibi merkezlerde ipekli kumaş dokumacılığı yaygındır. Bursa kentinin ekonomik sosyal yaşamını inceleyen Gerber ve Dalsar kentte kadınların ipekli dokumacılık yaptığını ve ipekli dokumacılığın Bursa'da İmparatorluğun yıkılışına kadar devam ettiğini belirtir.

İpekli dokumacılığın yaygın yapıldığı merkezlerden biri olan Bursa'da kadınların ipek dokumacılığındaki önemi fazladır. Bursa yöresindeki ipekçiliği kitabında anlatan Dalsar (1960,398), kadınların ipek sanayindeki etkinliğini çeşitli kadın isimleri ve olaylarla zikreder. 1573 yılında Bursa'da meşdud (çözgü olarak hazırlanan ipek teller) işleyen Sitti binti Derviş adlı bir kadın hakkı olan parayı almak için Mehmed bin Kasım'ı dava eder: *“Mezbur Mehmed bana 5 dane meşdud işletip, her biri ikişer yüz akçaya kavlediüp, 1000 akça hakkım vardır, hala bir gurus aldım, bakisi zimmetinde, talep ederim.”* (Dalsar,1960,398). Hacı Mehmed adlı kişi Gülpaşa Binti adlı kadına sarması için 5 lüdre ibrişim verdiğini ama sözü edilen kadının ibrişimi zayi ettiğini ve bu zayi karşılığında kadından 600 rayiç akça aldığını belirtir (Dalsar,1960,396). Dalsar (1960,406vd) ipekböcekçiliğinden iyi anlayan kadınların Bursa'da bulunduğunu hatta bir erkeğin böcek yetiştirmeyi karısının daha iyi yaptığını görünce işi karısına bıraktığını da kanıt olarak dile getirir.

İpek dokumacılığı sektöründe çalışan kadınlar ham ipeği imalatçıdan belli bir ücret ödeyerek alır ve ağartırlardı. İpek bükme işini de kadınlar yaparlardı. Bu sektörde çalışan kadınların çoğu yoksuldu (Faroqhi,2003,114). İpek dokumacılığı işinde işçi olarak çalışan kadınlar dışında kadın girişimciler de mevcuttu. XVII.

yüzyılda Bursa'da dört büyük ipekli dokuma tezgahına sahip kadın girişimci vardı (Gerber,1980,235).

Osmanlı Devleti'nde Bursa kenti ipekböceği yumurtası ve koza üretimi ile ipekli dokumacılığın merkezi konumundadır. 1838 yılına kadar mancınıklarda çekilen ipekler Avrupa'ya satılır. Fakat Avrupa'da makineleşme ile yeni dokuma makineleri daha düzgün ipek tellerine ihtiyaç duyulur. Avrupa'da buharla işleyen mancınıkhanelerde çekilen ipekler ölçülü olduklarından Türk ipeklerinden üstün tutulur. Batı'da olan bu gelişmelerden etkilenen Osmanlı Fransa'dan ipek ustaları getirir. Özellikle Tanzimat'tan sonra ipekçilik alanında önemli gelişmeler olur. Yeni tekniklerle çalışan ipek atölyeleri(filatür) belirir. Bu atölyeler Bursa dışında Lefke, Selanik, Edirne, Lübnan, Söğüt, Aydın, İzmit, Bilecik'te yayılır.

Filatür fabrikalarının açılması üretim ilişkilerinin de farklılaşmasına yol açmıştır. Bir aile faaliyeti olan ipekböceği yetiştiriciliği Bursa'da filatür fabrikalarının açılmasıyla belirgin bir işbölümüne dönüşür. Evlerinde ipekböceği yumurtası ve koza üreten aileler kızlarını filatür fabrikasında çalışmaya gönderir. İpekböceği yumurtası ve koza üreten aileler kızlarının çalıştığı fabrikalara ürettikleri ipekböceği ve kozaları satar (Quataert,1999,218).

XIX. yüzyılın ikinci yarısıyla yaygınlık kazanan filatür fabrikalarında çalışan işgücünün çoğunluğu kadındı. 1862 yılı Bursa yöresindeki bir rapora göre çalışanların sadece %5 erkek idi (Kaplıanoğlu,30 Ocak.2006). Selanik, Bursa, Lübnan, Edirne gibi ipekböcekçiliği yapılan yerlerde koza ayıklayıcıları da ipek çekenler de kadındı. Filatür atölyelerinde çalışan kadınlar başlangıçta gayrimüslimdi. Ermeni ve Rum kadınlarına daha sonra Musevi kadınlar ile Türk kadınları da katılmıştı¹⁶.

1907 yılında Bursa'da 165 adet iplik fabrikasında toplam 20.000 iplikçi kadın işçi ve 700 tezgahta ise 2100 dokuyucu kadın üretim yapar. Evde veya

¹⁶ -İssawi (1980,314), Fransızlara ait atölyelerde Müslüman kadınların azınlık kadınları ile birlikte çalıştığını fakat azınlıklara ait atölyelerde sadece kendi vatandaşlarının çalıştığını belirtir.

atölyelerde çalışan bu dokumacı kadınların çoğunluğunu Rum ve Ermeni Osmanlı kadınları oluşturmaktadır (Yarman,2001,44;Altan,1980,47).

İşçi ücretlerinin düşük, çalışma sürelerinin düzensiz ve ipek üretiminin dalgalı olduğu bu alan değişken bir faaliyet koludur. İpek böceklerinde görülen hastalıklar da sektördeki dalgalanmalara neden olmuştur. İpek böceklerinde görülen hastalıkların devam etmesi atölyelerin kapanmasına neden olur. Sektördeki bu hareketlilik işçilerin huzursuzluğuna meydan verirken cemaatler arasında da sürtüşmelerin olmasına sebep olur. Bursa'daki bir Ermeni fabrikasının Müslüman mezarlığı üzerine inşa edildiğini söyleyen Türklerin fabrikaya yönelip fabrikayı tahrip etmeleri sektördeki daralma, düşük ücret ve eşitsizliğin bir sonucudur (Quataert,1999,232).

3.3. Kadın İşçilerin Çalışma Koşulları

Osmanlı kadını çok çeşitli sektörlerde çalışır. Sigara, tütün işleme fabrikalarında -İstanbul, Cibali, İzmir, Samsun, Selanik, Musul- çalışanların çoğu kadındır. Sabun imalatı, maatbacılık, kartonaj ve benzerlerini üreten atölyelerde de kadınlar çalışır. Adana yöresinde, Bursa, Edirne, Kütahya ve Gördes'te halı ve kumaş dokuma atölyelerinde kadın işçiler çoğunluktadır. Osmanlı Devleti'nde çeşitli sanayi kollarında çalışan kadınlar hem sağlığa uygun olmayan koşullarda çalışır hem de yaptıkları iş karşılığında çok az ücret alır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda tüccarlar ya da girişimciler kadınları sağlığa uygun olamayan yerlerde çalıştırdılar. Kadınların çalıştıkları evler dışında kurulan fabrika ve atölyeler de modern bir donanıma sahip değildir. Genellikle karanlık, rahatsız edici ve havasız bir ortamda kadınlar işlerini yaparlar.

Girişimciler, sağlığa uygun olmayan koşullarda çalışan kadınların çoğunlukta çalıştığı sektörlerde daha fazla iş gücü elde ederek ücretleri düşürmek için işçi potansiyelinin fazla olduğu mahallelere atölyeler inşa ettiler. Böylece işçilerin atölyelere yürüyerek gelmelerini olanaklı kıldılar. Atölyelerin sayıları

artıkça mevcut olan işgücü yetersiz kalınca ve işgücü talep etmek pahalı hale gelince girişimciler, maliyetleri düşürmek için atölyelerin yakınlarına işçilerin kalacakları derme çatma yapılar yaptılar. Atölye yakınlarına yurtlar inşa ederek üretim için gerekli olan ucuz iş gücünü çevre yerleşim yerlerinden karşılamaya çalıştılar. Lübnan'da kurulan dokuma fabrikasında çalışmak için Zeytun, Antep ve Acun'dan Ermeni kızları getirilip onlar için yapılan evlere yerleştirdiler.

Kadınların üretim yaptıkları yerler gibi üretim yapılan atölyelerin yakınlarına inşa edilen ve kadınların kaldığı barınaklar/yurtlar da sağlıklı değildir. Yapılan bu yurtlar ya da barınaklar ucuz işgücüne ihtiyaç duyulan her yerde yapılmıştır. Gerekli işgücünü bulmak için benzeri uygulamayı Osmanlı Devleti de Hereke ve Bursa'da yapmıştır (Quataert,1999,904). Atölye yakınlarına yapılan bu barakalarda Bursa(koza toplama), Adana(pamuk toplama) gibi yerlerde mevsimlik işçiler kalmıştır. Sağlıksız olan bu barınaklarda kalan kadınlar arasında evli kadınlar ile yaşları 10-12 olan kızlar da vardır (Quataert,1999,229).

Quataert(1987,297), bu yurtlarda kalan kadınlar ve kızların güne bir gözcü(görevli) tarafından kaldırılarak başladıklarını ve bazen on altı saat çalıştırıldıklarını belirterek şöyle devam eder:

“Fabrikalarda çalışma işveren tarafından tedarik edilen kahvaltı sonrası saat dokuzda başlıyor ve gece yarısı saat bire kadar sürüyordu. Bu uzun çalışma saatleri arasında yalnızca yirmi dakikalık bir ara (muhtemelen öğle yemeği arası) veriliyor, öğle yemeği sonrası bir düdük sesi ile çalışma yeniden başlıyordu.”

Kadınların çalıştığı sektörlerden biri olan halı sanayii için halı dokuyan kadınlar da olumsuz çalışma koşullarında üretim yapar. Halı dokuyan kadınlar ya dizleri üzerinde durarak ya da oturarak yan yana dizilir ve küçük bir alanda saatlerce hareket etmeden ipi çapraz iki tel arasından geçirerek ilmikler(düğüm) atar. İlmikler üzerine ağır tahtadan yapılan tarak ile vurularak sıkıştırılır. Halı üretimi ve ticareti ile büyük karlar kazanan Şark Halı Şirketi'ndeki işçilerin çoğunluğunu kadın ve çocuklar oluşturur. Osmanlı Devleti'nde halı dokumacılığında tekel oluşturan Şark Halı Şirketi'ne bağlı atölyelerde çalışma koşulları kötüdür. Çalışma süresinin

oldukça uzun olduğu atölyeler genelde karanlık ve izbedir. Rutubetli, havasız ve ahır gibi yerlerde çalıştırılan işçilerin pek çoğunda verem hastalığına yakalanma riski artar (Erişçi,1997,12). Yüzlerce insan uzun odalarda (koridor) saatlerce düğüm atmaya çalışır. Şark Halı Şirketi'ne ait atölyelerdeki çalışma koşulları zaman zaman basında da yer alır (Yetkin,1996,30):

“Orada işleyenlerin mutlak yarısından fazla verem, kan zayıflığı, göğüs hastalıklarından ölümlerini bekleyen biçarelerdir.Fakat kendilerini biraz daha öldüren, ciğerlerini biraz daha kemiren, kanlarını biraz daha içen tezgahların başından ayrılamazlar, çünkü açlık o aman bilmez açlık vardır. Ve 60 para için günde 12-13 saat çalışırlar. 60 para, inanınız 60 para için çalışırlar, 60 para için kendilerini öldürürler...(Ama direnmek için) grev yapamazlar, hükümet o hakkı vermemiştir...Sonra da biz cahil pek cahiliz, onlar senelerden beridir alıştıkları bu “kölelikten” nasıl ayrılabilirler. Hatta bu hayvan hayatından başka bir hayatın var olduğuna nasıl inanabilirler ki görmemişlerdi...Zaten bu işçiler kadın ve çocuklardan ibarettir. Bunlar öyle(grev için, hak için) dayanmak, zorlanmak nedir bilmezler. Onlar ta ezelden esir hayatına alışmışlardır...Destgahlar çok insan öldürüyor, buna hükümet bir an önce çare bulmalıdır. Buna göz kapamak cinayettir.”

İpek dokumacılığı işinde çalışan kadınların da çalışma koşulları kötüdür. Bursa'da ipek dokumacılığı evlerdeki mancınıklarla yapılır. Bir evde bir ya da daha fazla mancınık kullanılır. Bu mancınıkların çalıştırılması için büyük odalara veya avlulara ihtiyaç duyulur. Ancak ev halkı masraf olur diye mancınıkları odalarda kullanır. Fakat mancınıkların bir odada çalıştırılmaları zararlıdır. Sıcak su içindeki kozalar fena bir koku verdiği için buna dayanmak olası değildir. Bu nedenle açık havada avluda mancınıklar kurulur. Bununla birlikte özellikle kışın bir tarafta sıcak su ile kozaları açmaya çalışmak öte yandan soğuk hava da çalışmak oldukça yorucu ve sağlıksızdır (Dalsar,1960,373).

Mancınıkların kurulduğu evler gibi XIX. yüzyılda giderek yaygınlaşan atölyelerde çalışan kadınların da çalışma koşulları ilkeldir. Kozaların sıcak suda pişmesi ile oluşan pis kokular vantilatör kullanılmadığı için imalathanede bulunan yüzlerce işçinin sağlığını bozar. Kalabalık ve rutubetli bir ortamda kadın işçiler, sıcak suyla dolu tavaya atılmış kozaları parmakları ile çıkarmaya çalışır. İşçiler, suyun sıcaklığına dayanabilmek için parmaklarını yanlarındaki soğuk su dolu leğene

sokarlar. Güneş görmeyen ve uzun çalışma saatleri nedeniyle dinlenemeyen işçi kadınlar da anemi hastalığı sıkça görülür (Van Os,1997,7). *Refik Halit* (Karay)'in 1909'da yayımlanan *Hakk-ı Sükut* (Sus Payı) adlı öyküsü, ipek sanayinde çalışan kadınların hangi şartlarda çalıştıkları konusunda içinde önemli gözlemler barındırmaktadır. Bu öyküde Saatçizade Hidayet Bey'in sahibi olduğu ipek fabrikasında arka arkaya ölümler olmaktadır. Ölenler arasında fabrikada amele katipliği yapmakta olan Hasip Efendi'nin ilgi duyduğu Fotika adlı kız da vardır. Fotika'nın ölümünü kabullenemeyen ve bu duruma tepki gösteren Hasip Bey fabrikanın sahibi Saatçizade Hidayet Bey'e gider ve "*Fotika'yı bu fabrika öldürdü*" der. Ancak fabrika sahibi onu *hakk-ı sükutla* yani ücretini artırarak susturur. Refik Halit (-,116vd), eserinde filatür fabrikasında çalışan kadınların çalışma koşullarına ilişkin bilgi verir:

"...Üç dört kuruşa karşı on dört saat kaynar sular başında, pis kokular, hasta nefesler emerek zehirlenen, tarvetinden(tazeliğinden), kızlığından, gözlerinin İhtişamından(pırlıtısından) her gün bir zerre kaybederek toprak olan vücutlar... Her ay bir genç kız zayıflayarak, öksürerek, terlemiş şakaklarına saçları yapışarak, sabırlı, tahammüllü eriyor, bir gün artık evinden çıkamayarak köşesinde ölüyordu... Bir gün kırmızı kordelasının süslediği ipek saçlar altında sevine sevine, neşeli, kuvvetli gelen yeniler bir iki sene sonra kuvvetsiz ayaklarını, nalçalı kunduralarını taş kaldırımlar üstünde zorla sürükleyerek kulübelerine çekilirlerdi. Ağrıyan başlarını, yanan göğüslerini dinlendirmek için yalnız altı saat süreleri vardı; gülmek ve konuşmak için değil! Kimbilir ertesi sabah bu hasta, yorgun gözler ne kadar güç açılır, her kemiği ayrı sızlayan bu zavallı vücutlar, fabrikanın düdüğüne ne müşkülle itaat ederdi (zorlukla uyardı)? Kim bilir bu hastalıklı sabahlar ne kadar gözyaşları döktürürdü, bu halsiz vücutları sürüklemek ne güçtü!.."

Quataert(1987,296), çalışma koşullarının oldukça kötü olduğu filatür fabrikalarında çeşitli raporlara dayanarak seksüel istismar, dayak ve kötü muamele olduğunu belirtiyor. Fakat şiddet içeren uygulamaların boyutu hakkında bilgi vermiyor. 1894-5 yıllarında kolera nedeniyle Bursa ve bölgesini dolaşan Dr. Şerafettin Mağmumi (2001,47), yurtlarda kalan kızların yazıcı, fabrika bekçisi ve benzeri görevlilerin kandırmalarına kapılarak namuslarını yitirdiklerini ve utanç içinde perişan bir şekilde köylerine döndüklerine dair söylentilerin olduğunu belirtiyor. Çızakça (1980,151) ise ipek endüstrisinde çalışan kızların çalışma

koşulları ile XIX. Yüzyıldaki Japonya ve İngiltere'deki koşullar arasında gerek uzun çalışma saatleri gerek fabrika yanında oluşturulan yurtlarda yaşama gerekse uygulanan iş disiplini açısından benzerlikler görüldüğünü belirtiyor.

Devlete ait işletmelerde de çalışma koşulları özel kişilere ya da şirketlere ait yerlerden pek farklı değildir. Savaş nedeniyle ekonomik sıkıntı yaşayan zengin Osmanlı ailelerinden birisinde babanın askerde olmasından dolayı aile geçimini üstlenen anne Gülhane Ordu Deposu'nda işçi olarak çalışmaya başlar (Orga,2002,163). Gülhane Ordu Deposu'nda da çalışma koşulları elverişsizdir. Kadınlar bütün gün iskemle olmadan ayakta durarak pis, havasız, loş ortamda bereli elleriyle giysi dikerler.

3.4. Kadın İşçi Ücretleri

Osmanlı Devleti'nde kadın işçiler başta dokuma ve gıda olmak üzere çeşitli sektörlerde çalıştılar. Toplumda üretim görevinin erkeğin sorumluluğunda olması nedeniyle kadın emeği ucuz emeği temsil etti ve kadınlar az ücret aldılar. Özellikle dokuma sektöründe kadın emeği neredeyse sudan ucuzdur. Kadın emeğinin bu denli ucuz olması emeğin istismarına neden olmuştur. Ucuz kadın emeğini yoğun bir biçimde kullanan dokuma sektörü –halı sanayi- büyük karlar elde etmiştir.

Osmanlı Devleti'nin hemen hemen her yerleşim yerinde evlerde kadınlar ve kızlar ya dokumada kullanılacak iplikleri eğirirlerdi ya da eğrilen ipliklerle dokuma yaparlardı. İmparatorluğun genelinde yoksul hanelerde yapılan bu faaliyetler mesleki olmaktan ziyade boş zamanları değerlendirmeye ve bunun karşılığında da ücret kazanmaya yönelikti. Yapılan işler karşılığı alınan ücretler (0,5 kuruş) oldukça düşüktü. Ankara'da moher, Trabzon'da ise peştamal yapımında kullanılan iplikleri eğiren kadınlara düşük ücretler ödendi.

Tanzimat Dönemi sonrası yabancı girişimcilerin Osmanlı Devleti'nde yatırım yapması ve yabancı şirketlerin sayısının artması ile yabancı basında da kadınların aldıkları ücretlerle ilgili olarak çeşitli yazılar yer alır. İstanbul Fransız

Ticaret Odası'nın 31 Ağustos 1900 tarihli aylık bülteninde Sivas ve yöresinde çalışan kadın işçilerin ücretleri ve bir günde attıkları düğüm sayısına dair bilgi verilir (Güzel,1985a,869):

“Sivas'ta ve yöresindeki kazalarda yaklaşık 10.000 dokuma tezgahı var. Kadın işçilere günde 20 para ile 1 kuruş arasında ücret ödeniyor. (0.10 Frank ile 0.20 Frank arası). Ve bir günde 4500 ile 5000 arasında düğüm atıyorlar.”

Sivas yöresindeki dokuma tezgahlarının çoğu Allioti ve Andrea şirketlerine aittir. Bu iki şirket arasındaki rekabetten yararlanıp ücretlerini belli bir düzeyde tutan kadın işçiler daha sonra söz konusu bu iki şirketin birleşerek anonim şirket haline gelmelerinden sonra bu şanslarını kaybederler ve yeni kurulan anonim şirket tekel gücünü ücretleri düşürmek için kullanır. Aynı bültende Uşak'taki kadın işçilerin bir günde attıkları düğüm sayıları ve aldıkları ücretler hakkında bilgi de yer alır (Güzel,1985a,869): *“Uşak'taki 1200 dokuma tezgahında 6000 kadın işçi çalışıyor ve günde her biri 2 ila 6 kuruş arasında ücret elde ediyor.”*

Düğüm sayısına göre ücret alan halı dokuyucu kadınlar da tıpkı yün/pamuk/tiftik eğiren kadınlar gibi düşük ücret almaktaydı. Halı dokuyan kadınlara farklı yerleşim yerlerinde farklı ücretler ödendi. Dokuyucu kadınlara ödenen ücretler de düğüm sayısı kadar, imal edilen yerin ihracat merkezine (İzmir) olan uzaklığı da göz önüne alınarak hesaplanırdı. İzmir'de 1.700, Uşak'ta 2.200, Isparta'da 2.600, Sivas ve Burdur'da 3.000 düğüme 40 para(1kuruş) ücret verilirdi. Bundan yola çıkılarak işçilerin gündeliği Uşak'ta 2,2-2,7, Isparta'da 1,9-2,3, Sivas'ta 1,6-2 kuruşa gelmekteydi (Yetkin,1996,15). Aldıkları ücrete bağlı olarak kötü koşullar da yaşayan halı dokuyucuları için iyi bir yemek; ekmek, taze soğan ve peynirden oluşurdu (Issawi,1980,308).

İpek dokumacılığı sektöründe çalışanlar ilk yıllar haricinde diğer dokuma sektörlerinde çalışan kadınlar gibi düşük ücretle çalışmışlardır. 1915 yılında sanayi kuruluşlarında çalışan erkek işçiler günde 10-13 kuruş kazanırken ipek sanayi sektöründe çalışan kadınların günlük ücretleri 2-4 kuruştur (Ökçün,1970,150). Bursa da dokuma ustaları işçilere parça başı ücret ödemiştir.

Dokumacı 1000 akçe değerindeki bir parça için 100 akçe ücret almıştır (Faroqhi,2003,116;Dalsar,1960,317).

Atölyeler dışında fabrikalarda çalışan kadınların ücretleri konusunda da bir standart yoktur. Ücretler işletmelere göre, kadın, erkek ve çocuk işçilere göre değişir. Devlete ait işletmelerde de ücretler özel işletmelerdeki gibi düşüktür. Ancak savaş koşullarında zor durumdaki ekonominin ücretlere yansımalarını ve ücretlerin oldukça düşük seviyelerde seyrettiğini söylemek mümkündür. Ücretler konusunda altı çizilmesi gereken bir diğer önemli nokta da kadın-erkek işçiler arasındaki ücret eşitsizliğidir. Yine sektörden sektöre farklılık göstermekle beraber aradaki fark 1/3 ila 1/6 arasında erkekler lehinedir (Ökçün,1970,178). En yüksek ücretler kimya ve kağıt sanayinde iken en düşük ücretler de dokuma sanayiindedir. 1913 yılı verilerine göre ortalama bir Osmanlı fabrika işçisi günde 12-15 kuruş alırken çoğunluğunu kadınların oluşturduğu ipek iplik çekim işçilerinin günlükü 4 kuruştur (Quataert,1999,235). Dokuma sektöründeki ücret düşüklüğü hem kadın işgücünün bol olmasına hem kadının aldığı ücretin aile bütçesine ek gelir olarak nitelendirilmesine hem de doğal koşulların geçiciliği ile ilişkilendirilir. Hastalıklar nedeniyle koza üretiminin, mevsimsel farklılıklar nedeniyle pamuklu dokuma üretiminin etkilenmesi gibi.

Kadınlara ödenen ücretler konusunda zaman zaman farklı uygulamalar da görülür. XX. yüzyılın başlarında Selanik'te tütün işleme atölyelerinin hizmete açılması ve çalışanlarına yüksek ücretler ödemeleri nedeniyle dokuma sektöründe çalışan kadınlar tütün işletmelerine yönelir. Sınırlı olan iş gücünü kendine yöneltmek isteyen dokuma sektörü de ücretleri artırmak zorunda kalır. İş gücünün sınırlı olması nedeniyle Selanik iplik fabrikalarında çalışan kadınlar diğer fabrikalarda çalışan ve aynı işi yapan kadınlara oranla daha fazla ücret alır (Quataert,1993,88).

Tablo 3.3 1913-1915 Sanayi Sayımı Sonuçlarına
göre kadın ve erkek işçilerin ücretleri

Sektörler	Erkek	Kadın
Dokuma	10-13	4-6
Şekercilik	17-25	8-10
Konserve	25-30	8-10
Matbaacılık	8	3-5
Sabun İmalatı	12-15	2-6

Kaynak: Makal, (1997), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri (1850-1920)*, Ankara, s.195.

Makal (1997,195), XX. yüzyılda sadece şehirlerde çalışan kadın ve erkek arasında değil, kırsal kesimde çalışan kadın ile erkek arasında da farklılıklar olduğunu ortaya koyar. İllere göre tarım kesiminde çalışan ve işçi olan kadınlarla erkekler farklı ücret alır.

Tablo 3.4 1913 Yılı Tarım İşçi Gündelikleri

Şehir	Erkek	Kadın
Malatya	7	2
Ankara	8-15	4-5
Aydın	12-16	5-8
Diyarbakır	6-8	2-5
Urfa	5-10	2-3

Kaynak: Makal,(1997), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri(1850-1920)*, Ankara, s.196.

Osmanlı İmparatorluğu'nda kadının düşük ücretle çalışmayı kabullenmesi birkaç faktöre bağlanır (Makal,1997,196vd;Vatter,1998,84):

- 1- Toplumsal değerler sistemi içerisinde erkek *eve ekmek götüren* olarak algılanmış, kadının çalışması ise *ek gelir* olarak değerlendirilmiştir.

2- Sanayi girişimcileri kadınları çalıştırarak hem alınan riski azaltmış hem de maliyetleri düşürmüşlerdir. Kadınların evlerde de çalışıyor olmalarından dolayı da üretimde maliyetler azalmıştır.

3- Kadınların sendikal örgütlerde, zanaat derneklerinde yer almamaları da kadınların düşük ücretle çalıştırılması sonucunu doğurmuştur.

3.5. Kadın İşçiler ve Çalışma Saatleri

Kadınların çalışma süreleri ve çalışma saatleri incelendiğinde kadınların oldukça uzun saatler çalıştığı görülür. Çalışma saatleri genellikle gün uzunluğuna göre değişkenlik gösterir. Kış mevsiminde çalışma saatleri kısalmış, yaz mevsiminde ise uzar. Pazarın ürüne olan talebi de zaman zaman çalışma saatlerinin uzaması yönünde etkili olur. Evlerde yapılan üretimlerde ise çalışma süreleri mevsime ve talabe göre değişkenlik gösterir.

Evlerde yapılan üretim faaliyetlerinden biri olan halı dokumacılığında çalışma saatleri gün uzunluğuna göre belirlenirdi. Çalışma saatleri mevsimlere göre değişir; kışın kısalmış, yazın uzardı. Halıya yönelik talep fazla ise çalışma saatleri uzar ve çalışma, tatilleri de kapsardı. Bu talebi karşılamak için geceleyin bile halı dokunduğu olurdu. Uşak'ta halı dokuyucu kızlar geceleyin çalışma alanını aydınlatmak için madenci kasketleri kullanırlardı (Quataert,1999,297).

Filatür fabrikalarında iş saatleri mevsime göre daha doğrusu koza üretiminin mevsimlik niteliğine bağlıdır. 1913,1915 sanayii istatistiki verilerine göre, ipek fabrikalarında çalışma günleri 1913 de 153,5, 1915'te ise 125,5 gündür (Ökçün,1970,157). Bursa ve Selanik filatür fabrikalarında çalışma gün ışımadan başlar ve gece karanlığına kadar devam eder. Çoğunluğunu fakir ailelerin kızlarının oluşturduğu atölyelerdeki çalışma süreleri Batı'daki talebe göre değişir. Yazın on üç,on dört saate kadar çıkan çalışma saatleri kışın yedi ile on saate kadar iner. Bu uzun ve yorucu çalışma süresi sonucu işçi kadınlar sık sık hastalanır.

Osmanlı Devleti'nde işçiler arasında çalışma saatleri fikri henüz gelişmemiş olduğu için işçiler iş verenin isteği doğrultusunda uzun saatler boyu çalışır. Bu çalışma filatür fabrikaları ve halı atölyelerinde 14 saati geçer (Erişçi,1997,12;Üsküdarı,1972,74). Çeşitli konsolosluk raporlarında dokuma fabrikalarında iş gününün sabah saat dörtten önce başladığı yazar (Güzel,1985a,870).

Osmanlı Devleti'nde iş sürelerine ilişkin herhangi bir düzenleme yoktur. İş ilişkilerini düzenleyen ancak kadınlarla ilgili herhangi bir hükme yer vermeyen *Mecelle*'de günlük iş süresi gün doğuşu ve gün batışı ile sınırlandırılmıştır¹⁷. Ortalama günlük çalışma süreleri sektörden sektöre 9-12 saat arasında bir değişim göstermektedir.

XX. yüzyılda Osmanlı kadınının ağır çalışma koşulları altında ezilmesi Osmanlı Meclis- i Mebusan'ının da dikkatini çekmiş; 1909'da *Tatil-i Eşgal* (Grev) *Kanunu*'nun çıkarılması sırasında hararetli tartışmalar yaşanır. Milletvekillerinden Vartkes Efendi görüşmeler sırasında konuyu kadınların çalışma şartlarına getirir ve şunları söyler (Güzel,1984,9):

“Bazı yerlerde kadınlar bile çalışıyor. Hatta hamile oldukları vakit bile, erkekler gibi 10-12 saat çalışmak mecburiyetinde bulunuyorlar. Çocukları(nı), evlerini terk ederek mütemadiyen (sürekli olarak) çalışıyorlar. 10-12 yaşında kız çocukları bile gidip çalışıyorlar.”

Bir başka milletvekili Halil Bey söz alarak “*Ameleyi (işçileri) kumpanyaların (şirketlerin) keyfine bırakmalı mı?*” diye sorarak çocukları, kadınları himaye edecek bir takım kanunların çıkarılması önerisinde bulunur (Güzel,1984,9). Sivas Mebusu Ömer Şevki Bey'de 1908 grevlerinde işçiler tarafından sıkça dile getirilen istekler doğrultusunda sanayi çalışan kadın ve çocukların korunmasına yönelik 1910 yılında yedi fasıldan oluşan ve 27 madde bulunan bir layiha hazırlar. Layiha, çocuklar ve kadınların sanayi de, taş ve maden ocaklarında çalışmaya başlama yaşları, sağlıkları açısından uygun düşecek işleri, çalışma koşulları, günlük çalışma süresi, hafta tatilleri ve sıhhatlerinin gözetilmesi konularına değinilmekte ve gerekli denetim mekanizmasını getirmeyi içerir (Toprak,1984,233vd).

¹⁷-*Mecelle*'de hizmetini kiraya veren -erkekler- için iş ilişkileri düzenlenirken, kadının hizmetini kiralayacağı düşünülmediğinden kadınlara yönelik kurallara rastlanmaz.

Fakat Mebusan Meclisi'nde görüŖülen bu öneriler hayata geçirilmemiŖ; çalışan kadınların, özellikle de çalışan kadın işçilerin çalışma şartlarının düzenlenmesi ile ilgili herhangi bir tedbir alınmamıştır. Sosyal politika alanındaki geliŖmeler ancak Cumhuriyetle mümkün olmuştur.

3.6. Çalışma Hayatında Kadınların Tepkileri: Gösteriler ve Grevler

Osmanlı İmparatorluğu'nda çalışma hayatında aktif olarak yer alan kadınların yaşadıkları zorluklar karşısında tepkisiz kaldıkları söylenemez. Bu bağlamda halk edebiyatının bazı eserleri incelendiğinde kadınların tepkilerini görmek mümkündür. 18. Yüzyılda Bursa'da dokumacılık yapan kadınların (ve büyük olasılıkla erkek dokumacıların eşlerinin) piyasa koşulları ve geçim zorluğu yüzünden ayaklandığını gösteren Ŗu Ŗiir dikkat çekicidir (Sezer,30 Ocak 2006):

*Yine neffir-i amm oldu uzun saçlılar
Arkası feraceli koynu taşlılar
Yüzleri yaşmaklı, yaprak başlılar
Vurun aslanlarım erlik sizdedir.*

*Nisa taifesi bayrağı açtı,
Gümrük ağaları görünce kaçtı
Nice çukadarlar duvardan aştı
Vurun aslanlarım soyluk sizdedir*

*Kimi elde salak , omuzda sopa
Yardımcınız olsun yaradan Hüda
Sırmakeş Hanı'nda bir camlı oda
Kırın aslanlarım mertlik sizdedir.*

*Okkayla terazi kalktı pazardan
Bezirganlar gelmez oldu dışardan
Gayri din ü iman gitti kibardan
Vurun aslanlarım beylik sizdedir*

*Hatt-ı Ŗerif geldi Sultan Selim'den,
Hiç mi bilmez Bursalı'nın halinden
Hemen dua size Aşık Halil'den
Vurun Aslanlarım dayılık sizdedir.*

Kul Halil diye de anılan *Aşık Halil*'in bu şiiri bu tür ayaklanmaların ilk kez olmadığına göstergesidir. Sezer (30 Ocak 2006) şairin söylediklerini şöyle yorumluyor:

“Kadınlar yürüyor, kiminin elinde ucu zincirli sopa var, kiminin koinunda taş. Hepsi feraceli, yüzleri yaşmaklı, başörtülerin hemen hepsi yeşil olmalı, uzaktan yaprak gibi görünüyor. Hedefleri Sırmakeş Han'da bir oda. (Bu semtin bugünkü adı Gümüşçekenler) Şiire bakılırsa orada bir resmi daire vardır. Kadınların gelişyle gümrük ağaları ile çuhadarlar kaçışıyorlar. Gümrük vergisi Osmanlılarda hem şehirden şehire gelen ticari eşyadan hem de ithal ve ihraç edilen mallardan alınıyor. Şairimizin çuhadar sözü devlet görevlilerini de dokumacı loncası görevlilerini de kapsayabilir. Gümrük Ağalarıysa gümrük görevlileri olmalı. Ama, Bursalı kadınları sokağa döken, bir devlet dairesini yıkmaya yönelten sorun nedir? Şiire baktığımızda bir ekonomik durgunluk anlatılıyor. Çarşı pazarda alış veriş durmuş, yurt dışından tüccar gelmez olmuş. Zenginler de iyice acımasız kesilmişler. Yurtdışından tüccarların gelmeyişinin bir nedeni Sultan Selim'in buyruğu olabilir. Gelmeyen tüccarların alıcı mı satıcı mı olduğu konusunda kesin bir bilgi yok. Ama şiirin söylem tarzı sınıfsal bir tavır taşıyor. Bu şiirde hem yönetimin başı hem de zenginler (kibar) suçlanıyor”.

Osmanlı Devleti'nin ekonomisinin bozulması ve uzun süreli savaşlar nedeniyle yetişkin erkeklerin sürekli silah altında bulundurulması ve savaşlarda kırılması kadınların işlerini daha da zorlaştırmıştır. Zaman zaman ortaya çıkan kıtlık ve onun yol açtığı ölüm vb. gibi felaketler kadınların mücadele ve isyan etmesine sebep olmuştur. Basiret Gazetesi'nin (Basiretçi Ali Efendi,2001,281vd) haberine göre 1874'te Ankara, Kırşehir, Yozgat, Çankırı ve Sivas çevrelerinde görülen kıtlık, bir yandan insanların başka yörelere göçmesine yol açarken öte yandan gösterilere sebep olmuştur. Nitekim Haziran 1874'te Ankara Valisi Derviş Paşa'nın yerine atanan Abdurrahman Paşa'nın kente vardığı gün açlıktan bunalmış kadın ve çocuklardan oluşan 4-5 bin kişi kendisini karşılayıp *ekmek* istemiştir (Güzel,1985a,862).

Kıtlıklar nedeniyle Anadolu'da yapılan gösterilerde kadınların başı çektiği görülür. Bu gibi gösterilere daha sonraları da rastlanır. H.Z. Kars (1997,24), 1908 Haziran'ında Sivas'ta pahalı ve kötü kaliteli ekmeği protesto eden kadınların önyak olduğu gösteride belediye başkanının linçten kaçarak kurtulduğunu kaydeder.

Açlık, kıtlık gibi olumsuzluklara karşı tepkilerini gösteren kadınlar çalışma hayatında da çalışma ortamındaki değişikliklere karşı farklı tepkiler verdiler. Örneğin dokuma iş kolunda makineleşme başlayınca, işlerinden olmak korkusuyla kadınlar başta olmak üzere işçiler *makine kırıcılığı* (luddisme) eylemine giriştiler. 1839 yılında Silevne'deki fabrikada çalışan kadınlar işlerini ellerinden alacağı endişesi ile fabrikaya getirilen makinelere karşı isyan ettiler ve getirilen makineleri kırdılar (Van Os,1997,7). 1851'de Samakov'da kurulmuş olan dokuma atölyesindeki mekanik tarağa karşı kadınlar işlerini kaybetme endişesiyle harekate geçtiler. Kadın işçiler yeni getirilen bir mekanik tarağı bozmaya çalıştılar. Makineye karşı girişilen bu harekette özellikle kadın işçiler kürek, balta ve sopalarla dokuma atölyesine hücum ettiler. Kadınlara bu mekanik tarağın bir daha kullanılmayacağı sözü verildikten sonra işçi kadınlar tarağı kırmaktan ve atölyeyi tahrip etmekten vazgeçtiler (Gülmez,1985,792;Güzel,1990,286).

Kadınların yün eğirme atölyelerine karşı isyan bayrağı açtıkları yerlerden biri de Uşak ili idi. Uşak'ta 13 Mart 1908 günü öğle vakitlerinde çoğunluğunu kadın ve çocukların oluşturduğu işçi grubu The Oriental Carpet Manufacturers Limited'e(Şark Halı Şirketi) ve özel diğer şirketlere ait üç mekanik ve buharlı yün eğirme atölyesini basarak, depolarda bulunan ham yün ile işlenmiş ve eğrilmiş yün iplikleri yağmaladı. Fabrikalarda bulunan makineler tahrip edildi ve atölye ateşe verildi. Bununla yetinmeyen 1500 kadar kadın eylemci Uşak sokaklarında protesto yürüyüşü yaptı ve tepkilerini dile getirdi (Quataert,1993,117). Uşaklı kadınlar da tıpkı sanayi devrimi sırası ve sonrası Avrupa'da yaşandığı gibi kendisini işinden edecek olan teknolojiye karşı tepkisini makinelere saldırıp, makineleri kırarak hem teknolojiyi protesto edip hem de işini savundu (Quataert,1993,136). Olayların genişleyip diğer atölyelere yayılmasından endişe eden devlet görevlileri tutuklu kadınları bırakmak zorunda kaldı. Olayı araştırmak için Uşak'a gönderilen mutasarrıf olayların nedeni olarak atölyelere getirilen makineleri işaret ederek kadınların işlerini kaybetme endişesi taşıdıklarını belirtti ve Uşak ile çevresindeki kadınların asırlardan beri yün eğirip iplik yaptıklarını ve bunları da halı tezgahında kullandıklarını böylece yaşamlarını idame ettirdiklerini yazdı (Karakışla,2002,56).

Osmanlı Devleti'nde kadınların işlerini kaybedecekleri endişesi ile giriştikleri Uşak'taki eylemler ne ilk kez yaşanmıştır ne de son olacaktır. Kadınlar Osmanlı Devleti'nde benzeri eylemleri pek çok kez farklı yerlerde tekrarlamışlardır. Adana'da bir örgü fabrikasının yakılması, 1850'de Bursa'da mancınıkhanede yaşananlar, 1908'de Selanik'te fes fabrikasının yapımının bitmesi ile yakılması, Trabzon'da bir İngiliz şirketine ait pamuklu ve yünlü dokuma fabrikası için ithal edilen makinelerin yakılması kadınların işlerini korumak amacıyla giriştikleri eylemlerden birkaçıdır (Quataert,1999,296). Bursa'da 1861 yılında kurulan bir fabrika Müslüman mezarlığı üzerinde kurulmuş olduğu gerekçesi ile halk tarafından yıkılır. Bu yıkımın temelinde de işçilikten başka geçim kaynağı olmayan dokuma işçilerinin işlerini makineler nedeniyle kaybetme endişesi bulunur.

Çeşitli durumlar karşısında tepkisini gösteren kadınlar Tanzimat ve II. Meşrutiyet dönemlerinde tepkilerini dile getirmek için grevlerde yer almışlardır. Ekonomik gerekçelerle ortaya çıkan grevler daha çok ücret uyuşmazlıklarından kaynaklanmıştır. Grevlerin hemen tamamı ekonomik kazançlar sağlamak ve daha iyi çalışma şartlarına kavuşmak amacıyla yapılmıştır (Sencer,1969,240).

Kadınların grevlerdeki ve gösterilerdeki rollerinin iki biçimde ortaya çıktığı görülmektedir. Birincisi kadınların işçi olarak grevlerde yer almaları, ikincisi de kadınların işçi kocalarını desteklemeleri biçiminde belirmektedir.

Kadınların çalışma hayatında gösterdikleri diğer bir tepki de zaten düşük olan ücretlerinin ödenmemesine yönelik sert tepkilerdir. Buna dair bir örneği İstanbul'da yayımlanan *The Levant Herald* adlı gazete 4 Ocak 1867 tarihli baskısında okuyucularına şu şekilde duyurmaktadır (Güzel,1985a,868):

“... Maliyeden 20-30 parayı geçmeyen alacakları olan bir küme kadın, tekrar ücretlerinin ödenmesi isteğinde bulundular. Cevap olarak alışılmış ‘Para yok’ sözünü işiten kadınlar gittikçe daha fazla şamata yapmaya başladılar v e dışarıdan müdahaleyle sustular. Çıkan kargaşalıkda, kadınlardan birçoğunun itilip kakıldığı söylenmektedir.”

1872 –1907 yılları arasında 50 kadar grevin olduğu ve bunların kadınların çok büyük bir çoğunlukla çalıştığı dokuma iş kolunda olması kadınların çalışma hayatında karşılaştıkları sorunları ifade edip bu sorunlara tepki göstermede erkeklerden geride kalmadıklarını gösteren önemli bir kanıttır. 1876’da Feshane’de gerçekleşen grevin örgütleyicilerinin kadın olması da kadınların bu konudaki bilinçlerini göstermesi açısından önemlidir. Konu ile ilgili olarak kadınlar Babıali’ye yürüyerek, ödenmeyen ücretlerinin ödenmesini içeren dilekçeyi sadrazama veririler (Güzel,1985a,869).

Kadınlar eşlerine destek olmak amacıyla da grev ve gösterilerde yer alır. Bu dönemde kadınlar kendi işçi kimliklerinin yanı sıra, eş, anne, kız kardeş olarak da protesto ve grevlere aktif olarak katılır, daha da ileriye giderek grev kırıcılarla kavga bile ederler. Örneğin 1873 yılının Ocak ayında Tersane işçileri greve gittiklerinde, Babıali’ye doğru yürüyüşlerine ve oradaki toplantı ve protesto gösterilerine eş ve anneleri de katılır. O dönemde yayımlanan *Hadika* Gazetesi olayı “...zevce ve valideleri dahi beraberlerinde oldukları halde yine Babıali pişegahına (önüne) gelerek toplanmışlardır“ ifadeleriyle okurlarına aktarır (Güzel,1985a,868).

Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinin basın sayfalarında kadınların katıldıkları veya destek verdikleri gösteri ve grevlerle ilgili haberler mevcuttur. 1876 yılındaki Tersane grevini *La Turquie* gazetesi 23 Mayıs 1876 tarihli sayısında olayı şöyle duyurmaktadır (Güzel,1985a,868):

“ Bu işçiler işten çıktıklarında grevcilerin saldırısına uğramışlar ve pek çok işçi yaralanmıştır. Silahlı birlikler tarafları dağıtmıştır. Grevci işçilerin eşlerinin de en az kendileri kadar saldırgan oldukları ve sopalarla silahlanmış ‘hanım’ birliklerinin Tersane’nin kapusunda durarak çalışmak isteyenlere sopa yağdırdıkları söylenmektedir.”

Benzeri durumlarla Tramvay grevlerinde de karşılaşılmış, grevci eşlerinin tramvayların sefere çıkmasını engellemek amacıyla raylar üzerine yattıkları kaydedilmiştir. 2 Ekim 1908 tarihli İzmir’deki Fransız Konsolosluğu’nun raporunda göre İzmir-Aydın demiryolu grevine katılanlar arasında kadınlar da vardır. Kadınlar bu grevde eşleri ile dayanışma içindedir. Olay şu şekilde anlatılmaktadır (Güzel,1984,11) :

“ 1 Ekim 1908'de grevcilerle güvenlik güçleri arasındaki çatışmaya kadınlar da katılmışlardır. Silahlı çatışmadan sonra grevciler geri çekilmiş, karıları gelip askerlere küfretmiş, Demiryolu yönetimine tehditler savurmuşlardır.”

1908-1915 yılları özellikle kadınların çalıştığı iki iş kolunda, dokuma ve gıda sanayinde greve gittikleri yıllardır. Güzel (1985b,817vd), 1909-1915 grevlerinin iş kolları ve kentlere göre dağılımında kadınların yoğunlukta çalıştığı gıda ve dokuma sektörü en başlarda yer aldığı bilgisini verir. Bu dönemdeki grevcilerin istekleri ücretlerin ödenmesi dışında; işgücü saatlerinin azaltılması, iş kazalarına karşı güvenlik önlemlerinin alınması, hafta dinlencesi hakkının tanınması, gece çalışması için iki kat ücret ödenmesi, yardım sandıkları için kesilen para cezalarının kaldırılması gibi istekler yer alır (Gülmez,1985,797vd).

Kavala ve Drama'daki 14.000 tütün işçisinin katıldığı grev, Veta isimli bir önderin örgütlemesiyle düzenlenmiştir. Bu grevde kadınlar grev komitelerinde yer almışlardır. Grevcilerin istekleri arasında; iş gücünün yazın dokuz, kışın sekiz saate indirilmesi, gündeliklerin 18 kuruşa çıkarılması ve iş yerlerinde tükürük kapları, temiz içme suyu, havalandırma tesisatının bulundurulması gibi bazı öneriler de bulunmaktadır (Güzel,1985a,871; Karakışla,1998,35).

1909 yılının 9 Eylül'ünde, *İkdam Gazetesi*'nde Osmanlı İmparatorluğu'nun en eski ve köklü tekstil merkezlerinden bir olan *"Bursa'da ipek fabrikalarında çalışan işçilerin, dayanabileceklerinden fazla çalıştırılmamaları ve üç kuruş olan ücretlerinin artırılması için gerekli yerlere başvurdukları, Ticaret ve Nafia Nezareti'nin, durumu denetlemek üzere, memurlar atadıkları"* haberi yayımlanmıştır (Sencer,1969,213). İpek iplik fabrikasındaki işçilerin hemen hepsinde fazla çalışmaktan ve uygun olmayan koşullarda çalışmadan kaynaklanan hastalıklar vardır. Hüdavendigar (Bursa) vilayetinden bakanlığa gönderilen telgrafta işçi hastalıklarından biri *dinlenememekten doğan kansızlık* (Van Os,1997,8) olarak anlatılmış, iş saatleri ve ücretler belirtilerek toplum ve sağlık açısından doğabilecek tehlikeler açıklanmıştır.

Bursa’da yer alan ipek fabrikalarında çalışan işçinin %95’i kadındır ve grev de kadın grevidir (Ökçün,1970,157). Bursa’daki ipek ve halı fabrikalarında çalışan kadın işçilerin çalışma şart ve koşullarına bakıldığında yılın sonuna kadar düzenli olarak çalışmadıkları görülür. Aralıklarla ve düzensiz olarak yılda ancak 100 gün kadar çalışan ve zaten maddi açıdan zor durumda olan kadınlar geçimlerini daha rahat sağlayabilmek adına bir kuruştan dört kuruşa kadar olan günlük ücretlerini arttırmak istegindedirler. Ayrıca kadınlar bu düşük ücretleri günde 15-16 saat kadar çalışarak kazanırlar. Kadınların bu kadar düşük ücretlerle çalıştırılması o dönemde kadınların çalışarak kazandıkları paranın ev bütçesine bir “ek katkı” olarak görülmesiyle açıklanır. Söz konusu ücretlerin düşüklüğünü ayrıca kadın işçilerin çokluğuna bağlamak da mümkündür. Zira bu iş mevsimlik bir iştir ve çalışma mevsiminde fabrika sahipleri köylerdeki Türk, Yahudi, Ermeni, genç kızları da çalıştırmak üzere Bursa’ya getirmekte, hatta onların çalışma mevsiminde kalmaları için fabrikaya yakın yatakhaneler yaptırmakta ve böylece ucuz iş gücü sağlamaktadırlar. Tüm bu olumsuzluklara ek olarak bir de Bursa’daki ipek fabrikalarında çalışan kadın işçilerden *temettü* adıyla yeni bir vergi alınmaya başlaması bardağı taşıran son damla olmuştur. Bu vergiye dair şikayetler il meclisi kanalıyla hükümete iletilmiş ancak işçilerin talepleri reddedilmiştir. Sonunda devletten yardım umudunu yitiren işçiler, haklarını başka bir yoldan aramaya karar vermiş ve devlet tarafından benzeri gerekçelerle yasaklanan bir yöntemle, greve yönelmişlerdir.

Grevci sayısı her kaynakta değişik verilmektedir. Stambul gazetesi 48 fabrikada 2500 işçinin, Osmanischer Lloyd ise iplik fabrikasındaki 3000 işçinin greve gittiğini çalışmakta olan fabrikalardaki işçilerin de greve katılmasının beklendiğini yazmaktadır (Kaplanoğlu,30 Ocak 2006).

Grevin başarılı yürüdüğünü söylemek zordur. Grev sırasında işbaşı yapmak isteyen işçilerle grevciler çatışmış, çıkan kavgalarda pencereler kırılmış, tutuklanmalar olmuştur. Çalışmakta ısrarlı olanlar polis korumasında işe giderken, grev olmayan fabrikalar jandarmayla korunmuştur. Ayrıca söz konusu grev yalnızca

sahibi Osmanlı vatandaşı olan fabrikalara yayılmış, yabancıların fabrikaları ise grevden etkilenmeyerek normal çalışmalarını sürdürmüşlerdir.

Grevcilerin istekleri fabrika sahipleri tarafından reddedilmiştir. Fabrika sahiplerine göre eğer bu şartları kabul ederlerse diğer illerle rekabet edemeyeceklerdir. Bu nedenle işçilerin isteklerini ancak bu şartlar tüm Osmanlı ülkesinde ya da en azından Bursa'daki tüm fabrikaların sahiplerinin kabul etmesi durumunda yerine getireceklerini bildirmişlerdir.

Desteksiz kalan grevin hızı söner. 18 Ağustos'ta kimi işçiler pişman olup işlerine dönmek isterler. Grev 27 Ağustos'ta sona ermiş; mevsimin bitmesi yüzünden atölye ve fabrikalar da 28 Ağustos'ta kapanmıştır.

Dokuma sanayi, tarımsal ve hayvansal üretim alanları yani gıda sektöründe çalışan kadınların çalışma koşulları zor ve aldıkları ücret azdır. Günlük kazanılan ücret temel besin ögesi olan ekmeği dahi almaya yetmemektedir. Kadın işçi ücretlerinin düşük, ekmeğin pahalı olduğu 1908 yılında Sivas'ta 50 kadar Türk kadının öncülük yaptığı bir ayaklanma çıkar. Un depolarının talan edildiği Sivas isyanı bir hak aramaktan ziyade bir “yağma” hareketidir (Güzel,1984,10;Kars,1997,24). Ekmeğin 5 kuruşa satıldığı sözü edilen zamanda, kadınlar 12-14 saat çalışma karşılığı sadece 2-4 kuruş kazanırlar. Yani kadınlar bir günlük çalışma süresi sonunda bir ekmeğe bile alabilecek alım gücüne sahip değildir.

Dönem, imparatorluğun iflasının etkilerinin çalışma ve yaşama koşullarını ağırlaştırdığı yıllardır. Devlete ait işyerlerinde çalışanlar ücretlerini düzenli alamamakta, işçi alacakları birikmekte ayrıca para değeri sürekli düşmektedir. Devlet de işçi ücretlerini indirmektedir. Balkan savaşlarındaki yenilgiler sonucu Rumeli'den Anadolu'ya, Anadolu'dan endüstri kesimlerine göç hızlanmış, ülkedeki işsiz sayısı artmıştır. Satılık emeğin artışı emeğin değerini düşürmüştür. Bu değer yabancı sermayenin fabrikalarında yerli işçiler için daha da düşmekte, zorunlu iş saati 11 saat olup, öğle yemeği ve benzeri zorunlu işlerde geçen zaman çalışma saati dışında tutulmaktadır. Kadın ve çocukların ücretleriye her iş kolunda erkeklerden daha

düşüktür. Çalışanların büyük çoğunluğunu kadınların oluşturduğu dokuma sektöründe erkek işçiler 1915 yılında günde 10-13 kuruş alırken, kadınlara verilen ücret 4-6 kuruştur.

Çeşitli sektörlerde çalışan Osmanlı kadınları bazen grev örgütleyicisi bazen grev yürütücüsü bazen de grev destekleyicisi olmuşlarsa da bir yandan ekonomik zorluklar nedeniyle ucuz işgücü, diğer yandan da kolay ve uysal yönetilir olmaları nedeniyle yöneticiler için tercih nedeni olur. Toplumsal yükü artan, gittikçe ağırlaşan yaşama şartlarında kadın hayatını kazanmak için çalışma ortamında yer almak bu çalışma ortamını da kaybetmemek için var gücü ile çalışır. Gördüğü tehditlere karşı da savunmaya geçer; ya makineleri kırar ya da protesto eder.

SONUÇ

Osmanlı Devleti ve devleti meydana getiren Osmanlı toplumunda kadının konumu; devlet düzeni ve hukukun temelini oluşturan dini esaslar dışında yerleşik yaşama geçmenin getirdiği durağanlık ve etkilenilen İran ile Bizans kültürü sonucu biçimlenmiştir. İslam dini, yerleşik yaşama geçme ve çevresel kültürlerin etkisiyle Osmanlı toplum yapısı, kadın ve erkeği eşit görmemiş; hukuksal ve toplumsal açıdan kadına erkekten daha aşağı bir rol biçmiştir. Devletin bütün kurumları ile imparatorluk haline geldiği XVI. Yüzyıl ve sonrası Osmanlı toplumunda kentli kadın daha sivil bir konuma itilmiştir. Fakat XIX. yüzyılda Tanzimat'ın ilanı ile başlayan Batılılaşma süreciyle kadının durumu farklılaşmaya başlamıştır.

XIX. yüzyıl ile birlikte askeri ve kültürel alan başta olmak üzere Batı ile ilişkileri gelişen Osmanlı Devleti'nde bu ilişkilerin bir sonucu olarak Türk aydınları kadın sorununa el atar. Tanzimat'ın ilanı ile her alanda olduğu gibi kadınlarımızın da hayatında değişimler olur. Bu gelişme ile evin içinden dış dünyaya açılmaya yönelik kadınlar pek çok haklar kazanır. Tanzimat döneminde kadın miras paylaşımında erkekle eşit haklar elde eder. Örgün eğitimden kısıtlı yararlanan Osmanlı kadını ilk defa sıbyan okulları üstünde bir eğitim olanağına kavuşur. Kızlar için rüşdiye ve çeşitli meslek okulları açılır. Ancak okullar daha çok İstanbul, İzmir gibi büyük kentlerde açıldığı ve Anadolu'da yaygınlaştırılmadığı için bu olanaktan yararlanan kızların sayısı azdır. Kızlara yönelik okulların yaygınlaştırılmamasının en önemli nedenlerinden biri de nitelikli öğretmenin (kadın) bulunmamasıdır. Sadece İstanbul'da açılan ve tüm kız iptidai ve rüşdiye mekteplerine öğretmen yetiştiren Darülmuallimat kız okullarının öğretmen ihtiyacını karşılamaktan uzaktır.

Tanzimat dönemi en önemli gelişmelerinden biri de kadınların kamuda çalışmasının yolunu açacak olan Darülmuallimat'ın açılmasıdır. Darülmuallimat' ta eğitimini tamamlayan kadınlar öğretmen olarak çalışma yaşamına atılır.

Osmanlı Devleti'nde öteden beri tarım ve dokumacılık alanında çalışan kadınlar, Tanzimatın ilanı sonrası yabancı firmaların Osmanlı Devletinde kadını çalışmaya teşvik edici politikaları nedeniyle başta tekstil olmak üzere pek çok alanda çalışır. Kadınlara ödenen ücretin düşük olması nedeniyle işletmelerde kadın emeği yoğun olarak kullanılır.

Tanzimat döneminde kadın meselesi dönemin aydınları tarafından sıklıkla işlenir ve güncel tutulur. Kadın meselesi daha çok basında ve o dönemin edebi eserlerinde ele alınır. Kadın ile ilgili dergiler yayınlanarak kadınların ilgisi çekilmeye çalışılır. Oysa ki Osmanlı Kadını Tanzimatı eğitim ve düşünceden önce Batı modasının giyim şekli olarak alır. Daha yerinde bir ifade ile Tanzimat “moda” ile Osmanlı kadınları arasında yankı bulur. Kadınların feraceleri farklılaşır ve modayı takip eden kadınlar için model ve elbise kalıbı veren dergi bile çıkarılır.

Osmanlı Devleti'nde bir avuç aydın kadınlar için haklar isteyip buna yönelik yazılar yazarken kadınlar sessizdir. İstanbul'da açılan idadi ve meslek okulları düşünülecek olursa bu okullardaki öğretmen ve öğrencilerin bu yazıların yanında yer alması ve bunu dile getirmeleri beklenir. Osmanlı Devleti'nde okur-yazar oranı düşüktür ve tıpkı Osmanlı erkeği gibi Osmanlı kadını da bilinçli değildir. Fatma Aliye Hanım gibi bazı kişisel girişimleri bütün kadınlara mal etmekte doğru değildir.

Kadınlara ilgili pek çok gelişmenin yaşandığı meşrutiyet döneminde de kadınlar daha çok sembollerle özgürleşmenin peşindedir. II. Meşrutiyet'in İlanı da baş örtüsünü atma, çarşaf çıkarma, yürüyüşlerde kocaları ile yan yana yürüme, üstü açık arabalara binme şeklinde almış ve bunları özgürleşmenin sembolü olarak görmüşlerdir.

Kadın meselesi Meşrutiyet döneminde de güncelliğini korur. Meşrutiyet yönetiminin getirdiği özgürlük ortamında bazı eğitimli kadınlar da tartışmalara katılır. Tanzimattan beri devam eden tartışmalar sonucu kadınla ilgili bir kamuoyu

oluşturulur ve imparatorluğun geçirdiği aşamalar da göz önünde bulundurularak kadınlara çeşitli hakların verildiği 1917 Hukuk-u Aile Kararnamesi çıkarılır.

Meşrutiyet döneminde kadınların kazanımları artar. Kızların gideceği okulların sayısı artar ve kızlar yüksek öğrenim görmeye başlar. Sayıları hızla artan kadın dernekleri ve basın kadının sosyal ve toplumsal rolünün oluşup pekişmesinde önemli rol üstlenir.

Çalışma yaşamına katılmanın erkeklere özgü bir hak olarak algılandığı Osmanlı Devleti'nde kadınların çok daha aktif bir şekilde çalışma hayatına girmeleri II. Meşrutiyet döneminden sonraya rastlamaktadır. Batılı akımların etkisi, II. Meşrutiyet'in özgürlükçü ortamı, uzun süren savaşlar ve ekonomik sıkıntılar nedeniyle kadın, çalışma hayatının çeşitli iş kollarında katma değer üretmeye başlamıştır. Erkeklerin cepheye sevki ile gerekli olan emek arzını karşılamak için kadınlar iş yaşamına çekilmiş, fabrika ve atölyelerde, çeşitli devlet dairelerinde ve hatta yol yapımı ile sokak temizliği işlerinde kadın gücünden yararlanılmıştır.

Kadınların tercih edilmelerinin çeşitli nedenleri vardır: En önemli neden kadınlar ile erkekler arasındaki ücret farklılıklarıdır. Kadınların ailenin geçiminde temel unsur olmamaları nedeniyle kadın işçilere daha düşük ücretler ödenmiştir. Aynı işe çok sayıda kadının talipli olması da ücretleri düşürmüştür. Kadınların düşük ücret almalarına karşı çalışmaya devam etmeleri ve sendikal örgütlenme içerisinde yer almamaları da işletmelerde kadın işçi çalıştırılmasını kolaylaştırmıştır.

Özetle, Tanzimatın ve II. Meşrutiyetin İlanı Osmanlı kadının sosyal statüsünün farklılaşması ve geliştirilmesi açısından belirleyicidir. Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'ın İlanı ile başlatılan kadınlara yönelik olumlu faaliyetlerin sonucu II. Meşrutiyet döneminde alınmıştır. Kültürel ve mesleki açıdan belli bir düzeye ulaşan kadınlar, sosyal ve ekonomik hayatta söz sahibi olmaya başlamışlardır. Tanzimat ve Meşrutiyet dönemindeki aşamalara rağmen Osmanlı kadınının gerek hukuksal ve toplumsal gerekse çalışma hayatında giderilmesi gereken problemleri vardır.

KAYNAKÇA

KİTAPLAR

- Abacı, N.** (2001), Bursa Şehri'nde Osmanlı Hukuku'nun Uygulanması (17. Yüzyıl), Ankara, Başbakanlık Basımevi
- Ahmed Refik** (1987), Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı, (basım yeri belirtilmemiş), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları
- Akyüz, Yahya** (1994), Türk Eğitim Tarihi, İstanbul, Kültür Koleji Yayınları
- Ali Seydi Bey** (basım tarihi belirtilmemiş), Teşrifat ve Teşkilatımız, İstanbul, Kervan Kitapçılık
- Altındal, Meral** (1994), Osmanlıda Kadın, İstanbul, Altın Kitaplar
- Atay, Falih Rıfki** (1999), Batış Yılları, İstanbul, Bateş Yayınları
- Altan, Ö. Z.** (1980), Kadın İşçiler ve Türkiye'de Kadın İşçilerin 1475 Sayılı İş Kanunu ile Korunması, Eskişehir, İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Basımevi
- Balikhane Nazırı Ali Rıza Bey** (1973), Bir Zamanlar İstanbul, İstanbul, Kervan Kitapçılık
- Barkan, Ömer Lütfü** (1940), Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1247 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi, İstanbul, Maarif Matbaası
- Basiretçi Ali Efendi** (2001), İstanbul Mektupları, İstanbul, Kitabevi
- Bayram, Mikail** (1987), Bacıyan-ı Rum, Konya, Gümüş Matbaası
- Berker, Aziz** (1945), Türkiye'de İlköğretim, Ankara, Milli Eğitim Basımevi
- Berkes, Niyazi** (1973), Türkiye'de Çağdaşlaşma, Ankara, Bilgi Yayınevi
- Bilim, Cahit** (1984), Tanzimat Devri'nde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma (1839-1876), Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Yayınları
- (2002), Türkiye de Çağdaş Eğitim Tarihi, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Yayınları
- Börekeçi, M. Çetin** (1999), Anadolu'da Tanin, cilt I, Ankara, Türk Tarih Kurumu
- Busbecg, O.G.**(basım tarihi belirtilmemiş), Türkiye'yi Böyle Gördüm (çev.A. Kurutoğlu), İstanbul, Kervan Kitapçılık
- Caporal, Bernard**(1982), Kemalizmde ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını(çev. E. Eyüboğlu), Ankara , Türkiye İş Bankası Yayınları

- Carım, Fuad** (1966), Marco Polo ve İbn Batuta, İstanbul, İstanbul Matbaası
- Ciggaar, Krijnie N.**(1996), Western Travellers to Constantinople, The Netherlands
- Cin, H.& Akgündüz, A.** (1989), Türk Hukuk Tarihi, cilt II, Konya, Selçuk Üniversitesi Yayınları
- Çakır, Serpil** (1996), Osmanlı Kadın Hareketi, İstanbul, Metis Yayınları
- Çandarlıoğlu, Gülçin** (2003), İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları
- Dalsar, Fahri** (1960), Bursa'da İpekçilik, İstanbul, Sermet Matbaası
- Demirdirek, Aynur**(1993), Osmanlı Kadınlarının Hayat Hakkı Arayışının Hikayesi, Ankara, İmge Yayınları
- Doğan, İsmail** (2001), Osmanlı Ailesi, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları
- Doğramacı, Emel** (1982), Türkiye'de Kadın Hakları, Ankara, Üniversal Kitabevi
- Ebulgazi Bahadır Han** (basım tarihi belirtilmemiş), Şecere-i Terakime (Haz.M.Ergin), İstanbul, Kervan Kitapçılık
- Ergin, Muharrem** (1958), Dede Korkut Kitabı, Ankara, TTK Basımevi
----- (1989), Orhun Abideleri, Ankara, Boğaziçi Yayınları
- Ergin, Osman** (1977), Türk Maarif Tarihi, İstanbul, Eser Matbaası
- Erişçi, Lütfü** (1997), Türkiye'de İşçi Sınıfının Tarihi, Ankara, Kebikeç Yayınları
- Faroqhi, S.** (1998), Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam (çev. E. Kılıç), İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları
------(2003), Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak (çev.G.Ç.Güven&Ö. TÜresay), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları
- Gökalap, Ziya** (1970), Türkçülüğün Esasları, İstanbul, MEB.
----- (1991), Türk Uygarlığı Tarihi, İstanbul, İnkılap Kitabevi
- Göksel, Burhan** (1993), Çağlar Boyunca Türk Kadını ve Atatürk, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları
- Gömeç, Saadettin** (1999), Kök Türk Tarihi, Ankara, Akçağ Yayınları
- Hezarfen, Ahmed** (1999), 17.-20. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Esnaf, İstanbul, İstanbul Esnaf ve Sanatkarlar Odaları Birliği Yayını
- Işın, Ekrem** (1995), İstanbul'da Gündelik Hayat, İstanbul, İletişim Yayınları
- İleri, Celal Nuri** (1993), Kadınlarımız(akt.Ö.Ozankaya), Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları

- İnan, Abdülkadir** (1972), Manas Destanı, İstanbul, MEB
 ----- (1986), Tarihte ve Bugün Şamanizm, Ankara, TTK Basımevi
- İnan, Afet** (1982), Tarih Boyunca Türk Kadınının Hak ve Görevleri, İstanbul, MEB.
- Issawi, Charles** (1980), The Economic History of Turkey 1800-1914, Chicago.
- Kafesoğlu, İbrahim** (1973), Sultan Melikşah, İstanbul, MEB
 ----- (1988), Türk Milli Kültürü, İstanbul, Boğaziçi Yayınları
- Karal, Enver Ziya** (1995), Osmanlı Tarihi, cilt VI, Ankara, TTK Basımevi
- Karay, Refik Halit** (basım yılı belirtilmemiş), Memleket Hikayeleri, İstanbul, Güven Basımevi, s.115-124.
- Kars, Z.H.** (1997), 1908 Devrimi'nin Halk Dinamiği, İstanbul, Kaynak Yayınları
- Kınalızade Ali Efendi** (basım yılı belirtilmemiş), Devlet ve Aile Ahlakı, cilt II, Kervan Kitapçılık
- Kocabaşoğlu, Uygur** (1989), Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika, İstanbul, Arba Yayınları
- Koçer, Hasan Ali** (1987), Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu, Ankara, Uzman Yayınları
- Kodaman, Bayram** (1991), Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, Ankara, TTK.
- Kurnaz, Şefika** (1991), Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını, (1839-1923), Ankara, T.C. Başbakanlık Aile Araştırmaları Kurumu Başkanlığı
- Kurt, Abdurrahman** (1998), Osmanlı Ailesi (1839-1876), Bursa, Uludağ Üniversitesi Basımevi
- Kutay, Cemal** (2003), Yazılmamış Tarihimiz, İstanbul, Milliyet Yayınları
- Makal, Ahmet** (1997), Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri:1850-1920, Ankara, İmge Kitabevi
- Mikes, K.** (1999), Osmanlı'da Bir Macar Konuk Prens Rakoczi (çev.E. Tasnadi), İstanbul, Show Kitap
- Montagu, M. W. Lady** (2004), Doğu Mektupları (çev.M.A. Erginöz), İstanbul, Ark Kitapları
- Mordtmann, A. David** (1999), İstanbul ve Yeni Osmanlılar (çev.G.S. Habermann), İstanbul, Pera Yayıncılık
- Müfide Ferid** (1340), Pervaneler, İstanbul, Matbaa-i Amire

- Orga, İrfan** (2002), Bir Türk Ailesinin Öyküsü(çev.A.Bayraktaroğlu), İstanbul, Ana Yayıncılık
- Ortaylı, İlber** (1983), İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, İstanbul, Hil Yayın
- (2001), Osmanlı Toplumunda Aile, İstanbul, Pan Yayıncılık
- Ögel, Bahaeddin** (1988), Türk Kültürünün Gelişme Çağları, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı Yayınları
- Ökçün, A.Gündüz** (1970), Osmanlı Sanayii 1913, 1915 yılları sanayi istatistiki, Ankara, AÜSBF Yayını
- Ömer Seyfettin** (1973), Bahar ve Kelebekler, İstanbul, Birlik Matbaası
- Özön, Mustafa Nihat** (1976), Evliya Çelebi, Cilt I, İstanbul, Hüsnütabiat Matbaası
- (1997), Namık Kemal ve İbret Gazetesi, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları
- Öztuna, Yılmaz** (2004), Cumhuriyet Dönemi Öncesinde Türkler, İstanbul, Babıali Kültür Yayınları
- Quataert, Donald** (1992), Manufacturing and Technology Transfer in the Ottoman Empire 1800-1914, İstanbul,
- (1993), Workers, Peasants and Economic Change in the Ottoman Empire 1730-1914, İstanbul, The Isis Press
- (1999), Osmanlı İmalat Sektörü (çev.T.Güney), İstanbul, İletişim Yayınları.
- Parmaksızoğlu, İ.** (1986), Ibn-i Batuta Seyahatnamesi'nden Seçmeler, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi
- Rasonyi, Laszlo** (1971), Tarihte Türklük, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları
- Roux, Jean Paul** (2001), Orta Asya (çev.L. Aslan), İstanbul, Kabalcı Yayınları
- Safa, Peyami** (1988), Türk İnkılabına Bakışlar, Ankara, 1988, Atatürk Araştırma Merkezi
- Sakaoğlu, Necdet** (1991), Osmanlı Eğitim Tarihi, İstanbul, İletişim Yayınları
- Sarınay, Yusuf** (1994), Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları 1912-1931, İstanbul, Ötüken Yayınları
- Sencer, Oya**(1969), Türkiye'de İşçi Sınıfı (Doğuşu ve Yapısı), İstanbul, Habora Kitabevi

- Sümer, Faruk** (1967), Oğuzlar, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi
- Şemsettin Sami**, (1311), Kadınlar, İstanbul, Mihran Matbaası
- Şerafeddin Mağmumi** (2001), Bir Osmanlı Doktoru'nun Anıları, İstanbul, Buke Yayınları
- Şeşen, Ramazan** (1975), İbn Fazlan Seyahatnamesi, İstanbul, Bedir Yayınevi
- Taşkıran, Tezer** (1973), Cumhuriyet'in 50. Yılında Türk Kadın Hakları, Ankara, Başbakanlık Basımevi
- Tezel, Sıdıka** (1983), Atatürk ve Kadın Hakları, Ankara, T.T.B. Yayınları
- Tinayre, M.** (1998), Tinayre'nin Günlüğü (çev.E. Sunar), İstanbul, Aksoy Yayıncılık
- Toprak, Zafer** (2003), İttihat-Terakki ve Cihan Harbi(1914-1918, İstanbul, Homer Kitabevi
- Tunaya, T.Z.** (1959), Hürriyetin İlanı, İstanbul, Baha Matbaası
 ----- (1962), İslamcılık Cereyanı, İstanbul, Baha Matbaası
 ----- (1984), Türkiye 'de Siyasal Partiler, cilt I, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları
- Turan, Osman** (1969), Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi, Cilt I, İstanbul, İstanbul Matbaası
- Turan, Şerafettin** (1990), Türk Kültür Tarihi, Ankara, Bilgi Yayınevi
- Unat, Faik Reşit** (1964), Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış, Ankara, MEB.
- Unat, Nermin Abadan** (1982), Türk Toplumunda Kadın, İstanbul, Ekin Yayınları
- Üçok, Bahriye** (1965), İslam Devletlerinde Kadın Hükümdarlar, Ankara, TTK Basımevi
- Üsküdari, Faruk** (1972), Eski Bursa'dan Notlar, Ankara, Türkiye Ticaret Odaları Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği Matbaası
- Yarman, Arsen** (2001), Osmanlı Sağlık Hizmetlerinde Ermeniler ve Surp Pırgıç Ermeni Hastahanesi, İstanbul, Ana Basım

MAKALELER

Akyüz, Yahya (2001). “Kadınların Okul Yöneticiliği”, *Tarih Toplum*, Mart 2001, sayı 207, s.57-63.

----- (2002). “Türkiye’de Çağdaş Anlamda Öğretmenlik Mesleğinin Doğuşu”, *Türkler*, Cilt XV, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, s.15-25.

----- (31 Aralık 2005). “Osmanlı Son Döneminde Kızların Eğitimi ve Öğretmen Faika Ünlüer’in Yetiştirilmesi ve Meslek Hayatı “

<http://yayim.meb.gov.tr/dergiler/143/1.htm>

Altındal, Meral (1997). “Kadın Birinci İşçi Taburu Tarihçesi”, *Toplumsal Tarih*, Mayıs, s.14-16.

Amour, Laurence& Baruh, Lorans Tanatar,(1999). “Çalışan Kadından Bir Kesit: (1911-1934) Osmanlı Bankası Kadın Personeli”, *Tarih ve Toplum*, Mart, sayı.183, s.143-15.

Bolat, Gülgün (1983). “ Cumhuriyet Öncesi Kadın Dernekleri “, *Atatürk ve Kadın Hakları*, Ankara, A.T.B. Yayınları, s.175-191.

Çızakça, Murat (1980). “A Short History of the Bursa Silk Industry(1500-1900)”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, vol. XXIII, parts I and II, P.143-152.

Demircan, Aynur (16 Ocak 2006). “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Aydınlik Bir Yüz: Abdülhak Hamid Tahran “ www.thesis.bilkent.edu.tr/0002452.pdf

Donuk, Abdülkadir (1982). “Çeşitli Topluluklarda ve Eski Türklerde Aile”, *İstanbul Ü.Ed.F. Tarih Dergisi*, sayı 33, Mart1980/81, İstanbul, s.147-168.

Erdoğan, M. Akif (2003). “Onaltıncı Yüzyılda Kayseri Şer’i Meclisi ve Kayserili Kadınlar”, *IV. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri*(10-11 Nisan 2003), Kayseri, Erciyes Ü. Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi yayın no 6, s.187-195.

Gerber, Haim (1980). “Social and Economic Position of Women in the an Otoman City, Bursa, 1600-1700”, *IJMES*, cilt 12, s.231-244.

- Gülmez, Mesut** (1985). “Tanzimat’tan Sonra İşçi Örgütlenmesi ve Çalışma Koşulları(1839-1919)“, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, cilt III, İstanbul, İletişim Yayınları,s.792-802.
- Günaydın, Nimet** (1967). “İlk Kadın Memurlar”, *Hayat Tarih Mecmuası*, Mayıs, yıl 3, cilt I, sayı 4, s.66-67.
- Güzel, Şehmus** (1984). “1908 Kadınları”, *Tarih ve Toplum*, Temmuz, sayı 7, s.6-12
------(1985a). "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Toplumsal Değişim ve Kadın", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul, c.III-IV, İletişim Yayınları, s.867-874.
------(1985b). “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İşçi Hareketi ve Grevler”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ans.*, İstanbul, c.III, İletişim Yayınları, s.803-829.
----- (1990). “Osmanlı İmparatorluğu’nda Makine Kırıcılığı(1907-1908)”, *Cahit Talas’a Armağan*, Ankara, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, s.285-292.
- Hatem, M.F.** (1999). “Modernization, the state, on the Family in the Middle East Women Studies”, *Women &Gender in the Modern Middle East* (edit by Meriwether&Tucker), USA, Westviev Pres
- İzgi, Özkan** (1975). “İslamiyetten Önceki Türklerde Kadın”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, s.145-160.
- Jennings, R.C.** (1975). “Women in Early 17th Century Judicial Records-The Sharia Court of Anatolian Kayseri”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XVIII, 1, s.53-114.
- Kaplanoğlu Raif** (30 Ocak 2006). “Bursa Fabrikalarında Kadın İşçiler Çalışıyor”, <http://www.yasayanburda.com/arastirma.htm>
- Karakışla, Yavuz Selim** (1998). “Osmanlı Sanayi İşçi Sınıfının Doğuşu 1839-1923”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiyesi’ne İşçiler 1839-1950(der.D. Quataert&E.J.Zürcher)*, İstanbul, İletişim Yayınları,s.27-54.
------(1999). “Osmanlı Ordusunda Kadın Askerler”, *Toplumsal Tarih*, cilt XI, s.15-24.
------(2001). “Osmanlı Kadın Telefon Memureleri -I-II-III”, *Tarih ve Toplum*, c.36, sayı 212,213,214.

- (2002). “Uşak’ta Kadın İşçilerin İsyanı (1908)”, *Toplumsal Tarih*, Mart, s.54-57.
- (2003). “Osmanlı Ordusunda Kadın Askerler”, www.obarsiv.com/guncel_vct_2003
- Kum, Eren** (1967). “Hemşirelik ve Kadın”, *Kadının Sosyal Hayatını Tetkik Kurumu Aylık Konferansları (1953-1964)*, Ankara, Ayyıldız Matbaası, s.129-142.
- Kurnaz, Şefika** (24 Ekim 2006). “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Kadınların Eğitimi”, <http://yayim.meb.gov.tr/dergiler/143/14.htm>
- Kurt, A.** (1999). “Osmanlı Toplumunda Poligami”, *Osmanlı Ans.*, cilt V, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, s.397-405.
- Owen, Roger** (1987). “The Silk-reeling industry of Mount Lebanon,1840-1914“, *The Ottoman Empire and the World Economy (edit by H. İslamoğlu-İnan)*, Cambridge,s.271-283
- Quataert, Donald** (1987). “The Silk Industry of Bursa,1880-1914”, *The Otoman Empire and tke World Economy(edt. H.İslamoğlu-İnan)*, Cambridge, s.284-299.
- (1997). “Manufacturing”, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, Cambridge, s.888-933.
- Pullukçuoğlu, Olcay** (1997). “19. Yüzyıl Osmanlı Sanayii’ne Bir Örnek İslimiye Çuha Fabrikası”, *Tarih ve Toplum*, Kasım, Cilt 28, sayı 167, s.19-24.
- Sakağlı, Necdet** (1994). “Darülmuallimat”, *Dünden Bugüne İstanbul Ans.*, cilt II, İstanbul, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, s.566-567.
- Somel, S. Akşin** (2000). “Osmanlı Modernleşme Dönemi’nde Kız Eğitimi”, *Kebikeç*, sayı 10, s.223-237.
- Sezer, Sennur** (30 Ocak 2006). “Kadınımızın Emek Tarihine Kısa Bir Bakış” <http://www.emep.org/kadin/oren/sennursezerhtml>
- Shmuelevitz, Aryeh** (2002). “XIX. Yüzyılın Başlarında Yafa Kadınlarının Durumu (çev.B. Yorulmaz)”, *Türkler*, cilt 14, s.25-27.
- Sümer Tulin** (1968). “Türkiye’de İlk Defa Kurulan Kadınları Çalıştırma Derneği”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı 10, s.59-63.
- Şaşmaz, Musa** (1997). “Trabzon Vilayetinde Eğitimin Durumu”, *Tarih ve Toplum*, Temmuz, sayı 163, s.41-54.

Temelkuran, Tevfik (1970). “Türkiye’de Açılan İlk Kız Öğretmen Okulu,” *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Eylül, cilt VI, sayı 36, s.61-66.

Toprak, Zafer (1984). “Sosyal Politika Tarihimizin İlk Önlemler Paketi:Müessesat-ı Sınaviyede Çocukların ve Kadınların Çalıştırılması 81910)”, *Toplum ve Bilim*, Güz, s.229-237.

----- (1988). “Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti, Kadın Askerler ve Milli Aile”, *Tarih ve Toplum*, c.9, sayı 51, Mart, s.162-166.

Ülkütaşır, M. Şakir (1965). “Sıbyan Mektepleri”, *Türk Kültürü*, Temmuz, s.594-600.

----- (1967). “Türk Toplumunda Kadının Yeri”, *Hayat Tarih Mecmuası*, yıl 3, Mayıs, s.46-49.

Van Os, Nicole A.N.M.(1997). “Bursa’da Kadın İşçilerin 1910 Grevi”, *Toplumsal Tarih*, Mart, Cilt VII, s.7-10.

Vatter, Sherry (1998). “Şam’ın Militan Tekstil Dokumacıları:Ücretli Zanaatkarlar ve Osmanlı İşçi Hareketi, 1850-1914”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiyesi’ne İşçiler 1839-1950* (drl.D. Quataert&E.Zürcher), İstanbul, İletişim Yayınları, s.55-95.

Yetkin, Sabri (1996). “II. Meşrutiyet Öncesi Ege’de Şirket-i Milli Denemesi: Uşak Osmanlı Halı Ticarethanesi I-II”, *Toplumsal Tarih*, Cilt V, Şubat, s.14-19, Mart, s.26-31.

Zihnioğlu, Yaprak (2001). ”Kadın İnkılabı”, *Tarih ve Toplum*, Mart, sayı 207, s.27-29.